

Ծ Ի Ա Ծ Ա Ն   Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Բ

Կ Ե Ն Յ Ա Ղ Օ Գ Ո Ի Տ, Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Ե Ի Բ Ա Ղ Ա Բ Ա Կ Ա Ն Գ Ի Տ Ե Լ Ե Ա Յ

Հ Ի Ն Գ Ե Բ Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

Թ Ի Ի Բ. — Փ Ե Տ Բ Ո Ի Ա Բ — 1860.

Ի Թ Լ Ո Գ Ո Ս Ի Ա.

Ի Տ Պ Ա Բ Ա Ն Ե Ա Լ Ի Գ Ե Ա Ն Ո Ւ Ս Ո Ի Մ Ն Ա Բ Ա Ն Ե Ն.

ԱԳԲԻՐԲԱՆ.

Աստուածաբան Մելքոն (2) (2 օրին.).
Աստուածաբան Ծերոն.
Բիբրքան Մանուկ.

ԱՄԱՍՈՒ.

Դուրդեան Դիկոզայոս.
Մեծիկոզեան Յովհաննէս.

ԿՐԻՏՈՐՈՒՊՈՒԽՍ.

Մերձանեան Կարապետ Բ.
Մոմեան Ստեփան.
Շահինեան Դաւիթ Բ.
Սամուէլեան Թաւատար Բ.
Քեռեան Մկրտիչ.

ԵՆՊԱՏՈՐԻԱ (ԿԷՅՈՒՆՎ.).

Բանձեան Յովհաննէս.
Մարտանեան Միքայէլ.
Պառնավեան Թափայէլ.
Սեփեբեան Յակոբ.

ՔԷՆԻՆՈՍԻԱ.

Արամանեան Բարսեղ.
Ալեանագեան Աղեքսանդր.
Ալեանագեան Յովհաննէս.
Ալեանագեան Պետրոս.
Ալեանագեան Սարգիս.
Արուճեան Ստեփ.
Արուճեան Յովսէփ.
Արուճեան Կարապետ.
Արուճեան Համբարձում.
Արուճեան Գրիգոր.
Ազաթբեան Գրիգոր Վ.
Ալմազեան Յովհաննէս.
Ալմազեան Գրիգոր.
Քորոսեան Յովհաննէս.
Իվեկեան Համբարձում.
Իսխիական Ռատմարան Հայոց.
Խարամբայեան Հ. Յովսէփ.
Մազկրով Աղեքսանդր.
Մոմեան Միքիլեան.
Չեմպերձեան Վարդերես.
Պագաղեան Թաւատար.
Պապապետեան Յովհաննէս.
Պալեան Սարգիս.
Պուլղուրեան Յարութիւն.
Պոլուպեկեան Մկրտիչ.
Սերգիսեան Աղեքսանդր.
Սուպաշեան Միքիլեան.
Սուպաշեան Յովսէփ.
Տեր-Արքայանեան Յովհաննէս.
Տեր-Բաբեան Մարտիրոս Բ.

ԻՍԲՍՍՈՒ.

Գարագաշեան Թաւատար.
Չիմպիլեան Գրիգոր.
Էմիքանեան Պետրոս Բ.
Քուսանեան Աղեքսանդր.
Քուսանեան Աւետիք.
Քովնեան Կանապետ.
Թարաշեան Գալուստ.
Համամեան Գրիգոր.
Նուբարեան Հ. Սիմոն.
Մազրեան Պոզոս.
Մեծիկեան Միլեան.
Միքայեան Գալուստ.
Միքայեան Միքիլեան.
Մարտանեան Յարութիւն.
Շահինեան Մկրտիչ.
Շահինեան Դաւիթ Բ.
Չարլիճեան Յակոբեան.
Պարոնեան Թաւոսի.
Պարոնեան Յովսէփ.
Սելիսեան Կարապետ.

Սելիսեան Յովսէփ.
Տառուսեան Դաւիթ.
Տոպեբեան Քորոս.
Տիւրիճեան Եսայի.
Փեղեան Միքայէլ.
Քիւրդեան Սարգիս եւ Թաւոսի.

ԿԵՐՁ.

Նրիգիսիսեան Դաւարոս.
Էքմիքանեան Գարրիկ.
Թաւատարեան Ստեփան.
Հոլանեան Սարգիս.
Չեքիճեանց Սարգիս.
Մերկեանեան Յովհաննէս.
Յարութիւնեան Գևորգ.
Փելեբարեան Գարրիկ.

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈՒԽՍ.

Աղարոնեան Մկրտիչ.
Կերզ Սրբազան Գառիբարդ.
Էլիփիզելեան Սարգիս.
Ընթրցաւորաց Ընկերութիւն.
Քորոսեան Գրիգոր.
Երիճեան Կարապետ.
Հիւսիսեան Սարգիս.
Նախագեան Մարիցա օրիորդ.
Ճեղպիրեան Մկրտիչ.
Ճեղպիրեան Սրբոհի տիկին.
Ճրգմեան Միքայէլ.
Սկրեան Յովհաննէս.
Մարտանեան Յարութիւն.
Յակոբոս Կաթիկին Ս. Գառիբարդ.
Յովհաննէս Ս. Գառիբարդ Նուստաղեմի.
Նորատուղեան Սիմոնիկ.
Շեպերեանց Փիլիպպոս.
Պարաբգալեան Թաւար.
Պէլագեան Սերգիւս.
Սանալեան (Ս.) Ընկերութիւն.
Սրբանեան Յովհաննէս.
Ստամբուլեան Յարութիւն.
Վարդանեան Յովսէփ Փաշա.
Փանոսեան Կարապետ.
Փափագեան Պետրոս.
Փէշարմաշեան Մամակ.
Փեանապեան Գրիգոր.
Յրենիկեան Արքայան.

ՆՏԵՇՏ.

Առաքելեան Կարապետ.
Առաքեան Պոզոս.
Նարովիչ Մարտիրոս.

ՆՈՔԻՆ.

Չուպաշեան Մանուկ.
ՆԻՔՈՒՍՅԵՎ.

Չօղոսեան Ստեփան.
Բասապեան Թաւատար.

ՊԷՆՑ.

Ազարամովիչ Յովհաննէս.
Գաղաթեան Թաւատար.
Գրանիսթեանց Տոնիկ.
Կաթիբեան Թոզոս.
Տեր-Նշանեան Նշան Բ.
Տերտեբեան Յակոբ.

ՍՔԱՆԻՐՈՒՊՈՒ.

Քիզալեանց Մարտիոս Բ.
Քալանդարեան Գարրիկ.
Կարապետեան Կերզ.
Հազարաբեան Սիմոն.
Մաղաթեան Միքայէլ.
Չովսէփեան Յովհաննէս.
Պապապետեան Արքայան.

Քասիկանեան Պետրոս Բ.
Տեղաբեան Կարապետ.
Տիրացուեան Գարրիկ.

ՍԻՄՅԵՐՈՒՊՈՒ.

Ալեանագեան Սամուէլ.
Ղառիկեան Ստեփան.
Ղառիկեան Դաւիթ.
Ղառիկեան Լուսեղեն.
Քիզեան Յակոբ.
Քիւրիճեանեան Յարութիւն.
Քալբեան Սիմոն.
Փողովբայեան Գալոց.
Փանձեան Լուսեղեն.
Քարամբայեան Գևորգ.
Քարապետեան Ռաֆայէլ.
Քարիսեան Դաւար.
Իլեպիլեան Աւետիք.
Ռոնապարոնեան Միքիլեան.
Միլկոյեան Գարրիկ.
Միլկոյեան Յովհաննէս.
Պառնիկեան Աստուածատար.
Ճեմանեան Կերզ Բ.
Ճեղպիրձեան Կարապետ.
Մամիկոնեան Կարապետ.
Մերերիկեան Կարապետ.
Նաղապետեան Սարգիս.
Շահինեան Յովսէփ.
Շահինեան Յովհաննէս.
Տաղաթեան Սկալի.
Չրախեան Յովսէփ.
Չոյանեան Յակոբ.
Չոյանեան Յարութիւն.
Սահարձեան Գրիգոր.
Սելիսեան Կերզ.
Սոխուրեան Կարապետ.
Ստեփանեան Կարապետ.
Տեր-Մկրտչեան Մանուկ.
Տեղաբեան Գրիգոր.
Տառնիկեան Աւետիք.

ՓՈՔԻ.

Տեր-Շմառնեան Դիկոզայոս (2 օրին.).
ՔԻՇՆԵԻ.

Անուշեան Կարապետ.
Բեկնազարեան Յովհաննէս Վ.
Մարտանեան Կարապետ.
Յոնանեան Աւետիք.
Ռարիսիկեան Աստուածատար.

ՕՏԵՍՍՍ.

Աղաթեան Սարգիս.
Թաղաշեան Սարգիս.
Կիւլապեան Մկրտիչ.
Կոլիկեան Գրիգոր.
Մանուկեան Պաղտատար.
Պաղտատեան Յովհաննէս.
Չօղոսեան Ստեփան.
Սերեան Հարաբիս.
Կրմեան Էմիլ.

ՕՐԷԷՆ.

Դարապետեան Մարտիրոս Բ.
Ճարտանեանց Եփրատայոս.

ՕՐՊԱՆՈՐ.

Ալեանագեան Գարրիկ.
Արապեան Յարութիւն.
Թորոսեանց Կարապետ.
Հոսի-Պապիկեան Ռաֆայէլ.
Մանարանեան Յովհաննէս Բ.
Նաղապետեան Ստեփանոս.
Սիմեոնիսեան Սիմոն.
Տաղաթեանց Յովսէփ.

(1) Հետ զմեզ գրուողաց անունները կը տպուին յաջորդ անաբերքերուն մէջ:
(2) Աստուանիչ աննցանները նորա են՝ որ գրուած են նախկին եւ առակերն ու զարկաբերն մասանց միանգամայն:

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ե Ի

Մ Ի Ա Մ Ա Ն Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆ ԱՂԳԱՅԻՆ

Քանի մը տարիէ ի վեր բաւական գրուածքներ եղան մեր ազգին մէջ, բաւական խօսակցութիւններ եղան եւ կիսին միշտ բնկերութեան մէջ, տղայոց տրուելու կրթութեան եւ ուսման վրայ: Կէս մը ժամանակիս կարօտութիւնները, եւ կէս մը անտարակոյս այն գրուածքներն ու խօսքերը՝ պատճառ եղած են որ այժմ գրեթէ ամէն տեղ քիչցած են այն մարդիկն որ կրտիկն ատենով թէ «Կրթութիւն « ինչ պէտք է, ուսումն ինչ հարկաւոր բան « է: Ահա մենք կրթուած չենք, ուսում սովրած « չենք, միթէ մարդ չենք. ինչո՞վ պակաս ենք « դպրատանց մէջ կրթուած երիտասարդներէն, « ինչո՞վ պակաս ենք ուսում առած՝ լեզուներ « սովրած մարդիկներէն: Սասկ ու խելք, ա- « ստնք են մարդուս հարկաւոր դրամագլուխ- « ները. թէ որ ստակ ունիս՝ շատին առջեք

« խելք ալ ունիս. թէ որ խելք ունիս, ստակը « դիւրաւ կվաստըկիս. ուսումը փոր չկշտա- « ցընէր:» Փնօք Աստուծոյ՝ որ այս անտեղի եւ անհիմն խօսքերն բողոքները մեր մէջ քիչցեք են այժմ, եւ ընդ հակառակն՝ օրէ օր շատ- նալու վրայ են անոնք որ ուսում, գիտու- թիւն, լեզու, կրթութիւն պէտք է կրտեն ու կերթան: Այս բողոքելուն մէջ եւս խիստ շար- կան որ իրենք ուսում եւ կրթութիւն առնելու ժամանակ կամ առիթ չեն ունեցած. սակայն ուղիղ եւ բնական տրամաբանութեամբ կրտեն անդադար. « Ուսում չառած մարդը մարդ չէ, « անբան է. մեր տղայութեան ատենները դրպ- « բատուն չկար, ուսում չկար, ուստի մենք « ալ տգէտ ու անկիրթ մնացեք ենք. այժմ որ « ամէն տեղ դպրատուններ կբացուին՝ պէտք « է մեր զակրները առանց ուսման չմնան

« որ իրենք ալ մեզի պէս չլինին. այլ մարդ-
 « կանց մէջ մտած ատենները՝ բերանները
 « երկու խօսք ունենան. աշխարհիս երեսը
 « ապրելու համար միայն չեն եկած, պատուա-
 «ւոր ու հանգիստ կերպով ապրելու եկեր են.
 « այս բանը ուսմամբ միայն կլինի: — *Թի*
 « *խելք ունիմ, փողն ինչ անիմ. քի խելք չունիմ,*
 « *փողն ինչ անիմ* — կրտէ Հայաստանի առակը
 « իրաւամբ: Ուսում առած խելացի մարդը այժ-
 « մու ժամանակիս քաղցած չմնար՝ թէեւ փո-
 « դի տէր մարդ չլինի. իսկ տգէտը թէ որ
 « փողի տէր եւս լինի, թէեւ այսօր կուշա է՝
 « վաղը կրնայ քաղցած մնալ: »

Աստեք ամէնն ալ բարի եւ ուրախալի:
 Յայտնի նշան են այս խօսքերն որ ուսման
 ու կրթութեան յարգը ճանչցողները ազգիս
 մէջ շատցեր են. թող անհամբեր կամ տոգոն
 ազգասէրները մխթարուին: Բայց ճրքան
 տարաձայնութիւն, մանաւանդ թէ ճրքան
 տգիտութիւն կայ տակաւին մեր մէջ այն էա-
 կան խնդրոյն վրայ որ դեռ եւրոպայի զիտուն-
 ներն անգամ չեն կրցած բոլորովին բուծել.
 այսինքն թէ արդէօք ուսումն ու կրթութիւնը
 որ տեսակ մարդկանց ձեռքով պիտի տրուի
 տղայոց, ինչ կերպով, եւ ինչ տեսակ դպրոց-
 ներու մէջ:

Փորձ մը բնենք թէ կրնանք արդէօք այս
 խնդիրներուն գոնէ դժուարութիւնը պարզելով՝
 բան մը հասկըցրել մեր սիրելի ազգայնոց:
 Թողունք առ այժմ օտարազգի հեղինակաց
 խելացի խօսքերը. թողունք հին եւ նոր ազ-
 գաց այս նիւթիս վրայ ունեցած կարծիքները,
 փորձառութիւնները, օրինակները. միայն այս
 ժամանակիս ազգային բնուած դպրոցներուն
 հոգին եւ բնթացքը նայինք՝ որչափ որ կա-
 րելի է անաշառ դիտողութեամբ, եւ բնաւ այն
 հասկրանք թէ մեր ազգին ցուցուցած փա-
 փաքանացը համեմատ են անոնք թէ չէ: Յետոյ
 բուն խնդրոյն մէջը կը մտնենք:

Ազգային լրագրաց մէկուն մէջ կարդացինք
 նաեւ մենք այն մաղթողական խօսքը, որով
 կոչուեքի մը ժամանակ՝ եռանդուն եւ տաղան-
 դաւոր երիտասարդին մէկը առաջարկեր էր
 բաժակ խմել « Վասն բարգաւաճանաց եւ հաս-
 տատութեան *Հազարեան, Ռաֆայիլեան, Մուրա-
 սեան, Հայկազեան, Խայկեան* եւ այլոց համայն
 ազգային վարժարանաց (*) »: Այլոց մէջ հարկաւ

(*) Մասիս, p. 382:

առաջին տեղն ունին Թիֆլիզու *Ներսիսեան* Հո-
 գեւոր Գպրոցը, Զմիւռնիոյ *Մեարտիսեան* վարժա-
 րանը, յետոյ Աժախիսանի *Աղայապեան* դպրա-
 տունը, նմանապէս Գումգափուի, Խասզիւղի,
 Սամաթիայի եւ Պօլսոյ ուրիշ կողմերուն զրպ-
 րատունները: Ազգասէր կոչնականին բարե-
 մաղթութեանը չենք զանդադիր մենք եւս սի-
 բով *ամեն* պատասխանելու. բայց ազգային
 ուսման եւ կրթութեան վիճակն ու աստիճանը
 ճանչնալու համար պէտք է որ քննենք տես-
 նենք առաջ զատ զատ այն վարժարաններուն
 գէթ բնդհանուր յատկութիւնները:

Եւ նախ Լազարեան ձեմարանին վրայ խօ-
 սելով, կրնանք բտել թէ այն ուսումնարանը
 միւս ամէն դպրոցներէն աւելի մեծարոյ, պատ-
 կաւելի եւ օգտակար եղած է մեր ազգին.
 ուստի եւ ամենայն կերպով արժանի է բարե-
 մաղթելու որ օր բնա օրէ պայծառանայ եւ
 մշտնջենաւորէ: Այն վարժարանին երկու մե-
 ժամեմ կատարելութիւններն են՝ դրամական
 ապահովութիւն անկասկած, եւ իմաստուն
 կանոնադրութիւն անփոփոխ. այս երկու հի-
 մանց վրայ հաստատուած ուսումնարանը հար-
 կաւ օրէ օր կպայծառանայ եւ կը մշտնջենա-
 ւորէ: Եթէ Լազարեան ձեմարանը չլինէր, Ռու-
 սաստանի մէջ այս օրուան օրս հինգ վեց հարիւր
 ուսումնական եւ ուսումնասէր, եռանդուն եւ
 խօսք հասկըցող անձանց եւ երիտասարդաց
 տեղը՝ պիտի ունենայինք հինգ վեց հարիւր
 տգէտ եւ ցուրտ, ուսման ու կրթութեան ամէն
 տեսակ պտուղներէն զուրկ մնացած մարդիկ:
 Ձենք ուզէր եւ չենք կրնար բտել թէ այն ձե-
 մարանը *ամենեւին* կարօտ չէ աւելի բարեկար-
 գութեան, եւ արդէն հասած է իւր նպատա-
 կին. բայց *երկրորդական* բարեկարգութիւնն
 այնպիսի բան է որ եթէ յանկարծ այսօր պա-
 կասի եւս սր եւ իցէ ուսումնարանի մը մէջ,
 վաղը դարձեալ կրնայ դրուիլ. բանը այն է որ
 դրամական միջոցներուն կողմանէ նեղութիւն
 չկրէ, եւ մէջի ուսումնական եւ բարոյական
 կարգերը լաւ եւ գովելի լինին: Լազարեան
 ձեմարանին բացուիլը քառասուն տարիէն ա-
 ւելի է, եւ այս միջոցիս ամէն բանի կողմա-
 նէ առաջ գնացածը յայտնի է ամենուն. եւ
 թէպէտ կան ոմանք որ պակասութիւն կրհա-
 մարին այն ձեմարանին որ հայկաբանութեան
 եւ ուրիշ ազգային ուսմունքներու մէջ քաջա-
 վարժ աշակերտներ քիչ ունեցեր է, բայց այս

եւս պէտք է գիտնանք որ Լազարեան ձեմարանին նպատակը եղած է իւր աշակերտներուն գլխաւորապէս այն ուսմունքներն ու լեզուները սովորեցրելէ քանի մը տարուան մէջ՝ որ տէրութեան զինուորական եւ քաղաքական պաշտօններուն մէջ մտնելու եւ շուտով առաջ երթալու համար հարկաւոր են, եւ կամ Մոսքուայի ու Փեթրպուրկի համալսարանները մտնելու կպատրաստեն: Ուստի եւ շատ մեղադրելի չեն աշակերտները՝ եթէ ժամանակ եւ հնարք չունին աւելի հմուտ ըլլալու հայերենի եւ հայկական տեղեկութեանց: Ուրախանանք ուրեմն ազգովիմք, փառք տանք Աստուծոյ, եւ լիաբերան շնորհակալութիւն առ բարերար Հիմնադիրս այն վարժարանին, որ Ռուսաստան բնակող ազգայնոց համար այսպիսի բնդարձակ, հոյակապ եւ բարեկարգ ձեմարան մը պատրաստեր են:

Մուրատեան եւ Ռաֆայէլեան վարժարանաց մէջ տրուած հայկական լեզուի ուսմանը խօսք չկայ. անոնցմէ ելած աշակերտը շատ դժուար է որ այս կողմանէ ազգատեաց լինի, այսինքն ազգային լեզուն, գրականութիւնը, պատմութիւնը առէ կամ արհամարհէ: Բայց այս եւս ճշմարիտ է դժբաղդաբար՝ որ ազգային կրթութիւնը հարկաւ թերի եւ պակասաւոր է անոնց մէջ այսու՝ որ աշակերտաց այն կրթութիւնը տուողները բաժնուած են ազգային կրօնական միութեան կեդրոնէն, եւ օտար կեդրոնի մը վրայ կը պարտին: Սամուէլ Մուրատայ եւ Եղուարդ Ռաֆայէլի առատաձեռնութիւնները այս պատճառաւ այնպէս քիչ պտղաբերութիւն կցուցրեն են ազգիս համար որ կարելի է հաւատալ թէ այն երկու ազգասիրաց Ոգիները միշտ տրտում եւ անմխիթար են՝ թէ ինչո՞ւ համար իրենց սերմանած աղէկութիւնը հարիւրին մէկ, հարիւրին կէս, հարիւրին քառորդ անգամ պտուղ չտար ի յառաջադիմութիւն ազգիս: Այն երկու ազգային վարժարանաց կառավարիչները կարծես թէ կմոռնան որ պէտք է իրենց ծանր յանցանք ճանչնան ազգային կրօնական միութենէն զատուած լինելը. բայց նորա կուզեն իրենք զիրենք միշտ այս խաբէութեան մէջ բռնել՝ թէ կարելի բան է Հայու մը հոռովմէական լինել, եւ միանգամայն ազգասէր մնալ: Երկու վարժարաններուն աշակերտներն անգամ շատ լաւ կրհասկրնան իրենց վարժապետներուն այս պակաս

ութիւնը. բայց որովհետեւ իրենք աշխարհականք են, կրօնական եռանդին այնչափ սաստիկ չէ որ հոռովմէական ոգին հայկական ոգիէն վեր բռնեն, ուստի առանց իրենց առած դաստիարակութեան սկզբունքը հետեւելու՝ չափաւոր ազգասիրութիւն եւս կցուցրեն են:

Փարիզու Հայկազեան վարժարանը մեծամեծ յոյսեր կուտար յառաջադիմութեան ազգիս՝ իբրեւ այնպիսի ուսումնարան մը՝ յորում ազգային հոգին առանց որ եւ իցէ դժուարութեան պիտի ծաղկէր եւ զարգանար: Այն մայրաքաղաքին անթիւ դիւրութիւնները՝ մէջի վարժապետներուն բազմամեայ փորձառութիւնը, կանոնադրութեանցը ազատական եւ միանգամայն ճիշդ լինելը, ազգիս մեծ մասին այն վարժարանին վրայ ցուցուցած համարումն ու սէրը, այնպիսի ապահովութիւններ կուտային որ ամէն մարդ ալ կրսէր որ եթէ այս վարժարանն ալ հաստատութիւն չունենայ մեր ազգին մէջ, չենք զիտեր թէ որք հաստատ պիտի մնայ ու մշտնջենաւորէ: Սակայն Հայկազեան վարժարանը մէկ մեծ պակասութիւն մը ունէր՝ ուրիշ ամէն աղէկութիւնները փրճացրնող. եւ այս պակասութիւնն էր՝ մեծագումար դրամագլուխ մը չունենալը որ լինէր իբրեւ վեճ հաստատութեան վարժարանին: Առանց այս դրամագլխոյն, միայն աշակերտաց բերած թոշակը ոչ ապաքէն շարժուն աւազի պէս էր: Թող ըստ ժամանակին չվճարուած թոշակները. երբոր բոլորովին չվճարուող թոշակներ ալ լինին, եւ աշակերտաց թիւը աւելնալու տեղ օրէ օր պակսի՝ զանազան սնտի պատճառներով, ինչպէս կարելի է որ վարժարան մը հաստատութիւն առնու: Տաճկաստանի մայրաքաղաքին հայ բնակիչները գրեթէ միաբերան վկայեցին եւ կրվկայեն թէ Փարիզու Հայկազեան վարժարանը հարկաւոր էր ազգիս, եւ անոր բաց մնալն ու ծաղկիլը ամենայն կերպով փափաքելի. բայց ափսոս որ չկարողացան հասկրնալ թէ այն վարժարանին բաց մնալը ինչո՞վ պիտի լինէր. ուստի եւ մինչեւ ցայժմ զարմացողներ կան մէջերնին թէ ինչո՞ւ համար առաջ չգնաց այն վարժարանը, եւ ինչո՞ւ այնպէս ողբալի կերպով փակուեցաւ: Թող այն հոյակապ վարժարանը ունենար մէկ միլիոն ֆրանքի դրամագլուխ՝ տէրութեան զանձր դրուած, եւ անոր շահովը 30 կամ 40 աշակերտ ձրի սովորեցրնէր՝ այն

ոճով որով մինչեւ անցեալ տարւոյն վերջերը առաջ զնաց, անկախ եւ ազատ մասնաւոր յիպուածներէ եւ մասնաւորաց հակառակութիւններէն. — կրնանք համարձակ ըսել թէ յիրաւի *ազգային* համալսարան մը կ'զանար, յորում ազգիս հասարակ դպրոցներուն մէջ կրթուած պատանիներն ու երիտասարդները իրենց ուսմունքը ամէն կողմանէ կկատարելագործէին: Մենք հաստատ զրած ենք մտքերնիս որ երբ եւ իցէ պիտի հասկրնան Տաճկաստանի ազգայինները թէ ճրջափ կարօտ են իրենք եւրոպայի մէջ այնպիսի բարեկարգ վարժարան մը ունենալու, եւ պիտի աշխատին որ դարձեալ բանան մէկ վարժարան մը. բայց չենք զիտեր թէ արդեօք ամէն ժամանակ կարող են գտնել այն վարժարանը կառավարելու քաջայարմար անձինք՝ ինչպէս որ այժմ գտեր էին, մանաւանդ թէ ձրի ստացեր էին... Բայց այս կարելոր նիւթիս վրայէն այսպէս շուտով անցնիլ չենք կրնար. հարկ է որ առանձին յօգուածով մը տեղեկտեղը քննենք տեսնենք թէ Հայկազեան վարժարանը ինչպէս բացուեցաւ, եւ ինչէն ու ինչ կերպով փակուեցաւ:

Թիֆլիզու Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցին, նմանապէս Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան վարժարանին, ոչ հարուստ եկամուտ կպակասի, ոչ զիտուն վարժապետք եւ ոչ խոհական վերատեսուչք. ուստի եւ իրաւամբ կըսպասուին առաջինէն կովկասաբնակ Հայոց համար եւ երկրորդէն Զմիւռնացոց համար մեծամեծ օգուտներ: Եթէ տարածայնութեան եւ երկպառակութեան հոգիները բոլորովին հեռանան այնպիսի եռանդուն եւ ազգասէր ժողովրդոց մէջէն, ինչպէս որ կ'յուսանք, ամենեւին տարակոյս չկայ որ այն երկու դպրոցները զիրար կրնան այնպէս կատարելագործուիլ որ իրենց բարեշիշատակ հիմնադիրներուն փափաք լիով կատարուի:

Խալիպեան Ուսումնարանին վրայ մինչեւ ցայժմ տեսնուած նշաններէն կարելի է գուշակել թէ այս ուսումնարանն ալ իւր նպատակին պիտի հասնի Աստուծով ի դէպ ժամանակի, այսինքն ազգային կրթութիւնը զիրար եւ ապահովապէս ընդունելու յարմար տեղ մը պիտի լինի եւ սա մերազնեայ պատանեաց: Միայն թէ սա եւս կարօտ է հաստատուն եւ մեծազումար զրամազլուխ մը

ուրեւնալու իրեն համար՝ որպէս զի յարատեւէ: Սորա եւս տուած ուսման եւ կրթութեան հիմն է ուղիղ բարոյական, խոհական ազգասիրութիւն, եւ գործնական ուսումն ամենահարկաւոր լեզուաց եւ զիտութեանց, ինչպէս որ տպագիր Յայտարարութենէն եւս կըտեսնուի:

Աժտերխանի Աղապապեան վարժարանին վրայ ամբողջ տեղեկութիւն մը չունինք տակալին. բայց այն քաղաքին բարեպաշտ ժողովրդեանը այս տարիներս ցուցուցած մասնաւոր եռանդէն կիմանանք որ քիչ ժամանակէն պիտի մտնէ այն գեղեցիկ յառաջադիմութեան մէջ՝ որում այնքան իրաւացի փափաքանօք կցանկայ:

Ազգային դպրոցներուն վրայ այս ընդհանուր տեսութիւնն որ բրինք, ընթերցողներէն ոմանք մեղադրած կլինին մեզի թէ ինչո՞ւ համար անոնց ամենուն ալ աղէկ կողմերը միայն զիտեր ենք, պակասութիւններուն իբր թէ աչք փակեր ենք: Բայց այն մեղադրողները նախ լաւ պէտք է գիտնան որ մենք զրած ենք մտքերնիս թէ ազգերնիս այսօրուան օրս սիրտ առնելու եւ քաջալերութեան կարօտ է, եւ ոչ թէ ողբ ու լաց լսելու պատրաստուած, եւ կամ սիրտ կոտորող խօսքերով ինքզինքը յուսահատութեան վտանգին մէջ ձգելու ըստիպուած: Երկրորդ, թող չմոռնան որ ամենայն ազգք եւ ժողովուրդք իրենց յառաջադիմութեան սկիզբները շատ պակասաւոր զըզրոցներ ունեցեր են՝ որ հետ զհետէ կարգի կանոնի եկեր են. ինչ իրաւամբ կպահանջեն որ միայն մեր ազգին դպրոցները մէկէն ի մէկ ամէն տեսակ աղէկութիւն եւ կատարելութիւն ունենան: Այդպիսի պահանջմունքը՝ միայն պահանջողներուն չափազանց ազգասիրութեամբ կրնայ արգարանալ:

Նոր ատեններս նոր տեսակ մեղադրութիւն մը սկսեր է լսուիլ եւ զրուիլ՝ որ իբր թէ մեր ազգին զաւակացը ուսում եւ կրթութիւն տրուողները հոգեւորականք՝ այսինքն եկեղեցական անձինք՝ պէտք չէ լինին. բայց որովհետեւ այս բանիս պատճառը ինչ եղածը չէ ըսուած, այսինքն չեն ըսած այդ զարմանալի գիւտին հնարողները՝ թէ ինչո՞ւ համար եկեղեցականք պիտի չլինին այսուհետեւ մեր ազգին ուսում տուողները, մեր եւս առաւել իրաւունք ունինք ըսելու անոր ներհակ՝ թէ

բուն եկեղեցականաց կիցնայ ազգային դաստիարակութեան վրայ աշխատելու պարտքը եւ հոգը: Մենք եւս լաւ գիտենք այն խնդիրն ու վէճը որ եւրոպայի լուսաւորեալ ազգաց մէջ քսան տարիէ մը ի վեր ելած է, եւ մինչեւ ցայժմ չէ լուծուած, թէ արդեօք տղայոց կրթութիւնը *գիտուն աշխարհակալանց* ձեռքովը տալու է թէ *գիտուն եկեղեցականաց*: Բայց այս եւս գիտենք որ եւրոպացւոց խօսքը որ եւ իցէ եկեղեցականաց համար չէ, այլ միայն Յիսուսեան կրօնաւորաց (ճիզվիթներուն) եւ անոնց ոճոյն հետեւող եկեղեցականաց համար է: Արդ ինչպէս կրնայ յարմարիլ այն խօսքը մեր ազգին, մինչդեռ ամէնքս ալ կը գանգատինք, կ'ափսոսանք, կ'ցաւինք թէ գիտուն եկեղեցականներ շատ չունինք որ գիտուն ժողովուրդներ ալ ունենայինք:

Կերեւնայ թէ ամենեւին չեն գիտեր կամ չեն յիշեր այդ բողոքներն որ եւրոպայի ամենայն քաղաքակիրթ ազգաց լուսաւորութեանը առաջին պատճառ եկեղեցականներն եղած են. նոքա հիմներ են գրեթէ բոլոր երեւելի ուսումնարաններն ու համալսարանները, եւ նոքա ձեւացուցեր են առաջին անուանի ձեւմարանները: Յետոյ նոցա աշխարհական աշակերտներն եղեր են անոնք որ համալսարաններուն մէջ գիտուն վարժապետներ եւ ձեւմարաններուն մէջ իմաստուն անդամներ եղած են: Արդ ինչէն յայտնի է այդ եկեղեցականաց վարժապետութենէն վախճողին՝ թէ մեր ազգը այն ամենայն ազգերուն բռնած ճամբէն տարբեր ճամբով կրնայ լուսաւորուիլ: Ուրիշ բան կ'իկնէր՝ եթէ ըսէր թէ մեր եկեղեցականները բաւական գիտութիւն չունին.

այն ատեն մենք չէինք ըսեր թէ ափսոս որ աշխարհականաց մէջ ալ սակաւաւոր են ճշմարիտ գիտունները, այլ միայն մեր փափաքը կ'յայտնէինք թէ ուրեմն աշխատելու է որ գիտուն եկեղեցականները աւելի շատնան այսուհետեւ մէջերնիս:

Ասով կ'իմացուի թէ ինչ է մեր կարծիքը այն խնդրոյն վրայ թէ արդեօք ուսումն ու կրթութիւնը որ տեսակ մարդկանց ձեռքովը պիտի տրուի տղայոց: Տղայոց կրթութիւն տուող մարդը պիտի լինի բարեբարոյ, բարեկիրթ, բարեպաշտ, քաղաքավար, խոհեմ եւ գիտուն. այսպիսի մարդիկ գտիր ինձի, գիտցիր որ ամենեւին չենք հարցըներ թէ անոնք եկեղեցական են թէ աշխարհական. ամենայն ձեռնաց կ'բարոզենք եւ *կ'յարգուենք* որ իրենց որդիքը յանձնեն համարձակ *անոնց* ձեռքը, եւ գիտնան որ յիրաւի գիտուն տ'իմաստուն գաւակներ կ'ունենան: Իսկ եթէ եկեղեցականներուն վարժապետութենէն փախչող ու փախցընող ազգասէրները՝ հանեն մեր դիմացը չարաբարոյ, անկիրթ, ամբարիշտ, անխոհեմ եւ անկարգ մարդիկ, մենք կը փախչինք ու կը զգուշանանք անոցմէ՝ թէ եւ գիտնանք որ աշխարհիս ամէն տեսակ գիտութիւններն ունին, եւ ձեռնաց եւս համարձակ կըսենք թէ լաւ է որ ձեր տղաքը առանց ուսման մնան՝ քան թէ այնպիսի անզգամաց աշակերտ լինին՝ ի վնաս անձանց եւ այլոց եւ ազգիս մերում առհասարակ:

Յաջորդ թերթերուն մէջ կ'տեսնենք թէ ազգային ուսումն ու կրթութիւնը ինչ կ'երպով պիտի տրուի տղայոց, եւ լինչ տեսակ զպրոցներու մէջ:

ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ՊԱՏԿԵՐ

Մեր ազգին մէջ ասէնով էր մարդ կ'ար պատկերէ հասկըցող, վասն զի կ'արդալ գրել զիսցողն ալ էր. ուսի զարմանք չէ որ *Եղանակ Բիզանդիական* անունով գրողներուն ներկանկր հարկ համարեւ եր, ասկեց Բառասուն տարի առաջ, իր գրուածքին հակաք դրած պատկերին բացատրութիւնը եւս տալ. զարմանք չէ որ գրոց մէջի գրեթէ ասէն պատկերներուն

սակն ալ հարկ կ'իկնէր մեկ երկու տղա խօսքով մեկնութիւն մը դնել: Մեզի այնպէս կ'երեւնայ քե այժմ ազգերնչս գեթ այնչափ վարժեր է գիրք կ'արդալու որ մեկ պատկեր մը սրբապ ալ խորհրդաւոր լինի՝ անոր նիւր նշանակութիւնը հասկըցողներ շատ պիտի զրնուին: Ինչէն է արդեօք որ ամսագրոյս կողմին վրա՛ն սպում փոքրիկ պատկերին այնպիսի մեկնութիւններ

սուեր են ոմանք որ բուն նշանակութենէն շատ նեղու են. յակամայ զգիտութենէն քէ ի կամաւոր . . . : — Թողունք առ այժմ այս շարժառօրին քննութիւնն ու այս տեղը նախ պատկերին նիւր բացատրութիւնը դրնենք՝ ստիպուելով ի խնդրոյ բարեւեր բարեկամաց :

Պատկերին մեջտեղի տեսարանը Հայաստանն է՝ հանդերձ Մասիս լեռովը, ջրհեղեղին փառուած ջրերովը, ծիրակի գոտիովն ու ի սասպանն վերադարձող աղաւնիովը : Տեսարանին երկու փոքր *երկու* հրեշտակ կեցած է. — երկու միայն, եւ ոչ քէ *չորս*. — աջ կողմինն է *հոգի գիտութեան*, որ ձեռքի ջանովը լոյս կուտայ Հայաստանին. իսկ ձախ կողմինը *հոգի ներդաշնակութեան*, որ ձեռքի քնարին ձայնովը ի սեր եւ ի միաբանութիւն կյոռորէ Հայաստանի որդիքը : Իսկ այն տեսարանին ստորոք անուր պատկեր մը մեջ անփութուած շորս գիրք, — որ շորս ծանօթ վարդապետաց անուններուն զլիսաստեղծն են, — զայս միայն կրնանակեն քէ սոքա շորս խօսք դրեր են միաբան ի միասին աշխատելու Աստուծով ձեռքերէնն եկածին շափ՝ որ Հայաստանի լուսաւորութիւնը անեղջ մնայ եւ ազգասիրութիւնը անսլակաս :

Այս է անա այն խորհրդաւոր պատկերին մի միայն ուղիղ եւ հարազատ միտքը : Եւ սակայն այն շորս գրերը (որ արդէն շատ նախանձոտ աշխատ ներդրութիւն կուտան) ոմանց աշխատ զարկեր են՝ իբրեւ սնապարծութեան նշան : Մենք յուսանք քէ մեր բարեւեր եւ ուղղադատ եղբայրները շէն խաբարի այնպիսի գրապատրաստութեան երբոր գիտնան մեզի պէս քէ այն խօսքերը տարածողները որոնք են : Աստուծոյ զլիսաստեղծութեան նշանն են. մէկ մը՝ այլ եւ այլ երկիրներու կաթողիկէ եւ բողոքական Հայերէն ոմանք, որք հաւասարապէս արհամարհողք եւ անտեսողք են մեր եկեղեցւոյն եւ ազգին, ուսի եւ սոցա օգտին համար աշխատողաց. մէկը՝ ալ նոքա որ իրենց նախանձուսն եւ ուրիշ կիրքերուն դրդամարք, կամ քէ առաջիններուն գրգռութեամբը, կրնային որ շորս վարդապետաց միաբանութիւնը փակեն եւ անոնց աշխատութիւնը փնայրեն : Բայց քէ առաջինները եւ քէ երկրորդ դասու պարաստեղծները պէտք է գիտնան, քէ այն նշանաւոր խմբագրութեան ջանք որ *գիտութեան հոգին* բռներ է Հայաստանի վերայ, արքայ Հօրն մեռոյ Գրիգորի Լուսաւորչին վառածն է, զոր եւ անոր հարազատ որդիքն ու բողոք-

եր եւ արժանընտիր յաջորդները միշտ վառ պահելու աշխատեալ եւ յաջողեր են Աստուծով. ի զուր կաշխատին իրենք այն ջանք մարտելու անցընելու զանազան լիուցանող խօսքերով :

Ջան գոր Աստուած բոցակէ՛

Մարդոյ փշմամբ ջանցակէ՛ :

Իսկ շորք վարդապետաց միաբանութիւնը անփակելի եղած է մինչեւ ցայժմ եւ անփակելի պիտի մնայ Աստուծոյ ողորմութեամբը, որովհետեւ Քրիստոսի Տեսուն մեռոյ խաղաղարար սիրոյն վրայ հաստատուած է. ի զուր կաշխատին նախանձոտները. « Երբ ի մարդկանն իցէ խորհուրդդ այդ կամ գործ, փակեցիք. ապա քէ ոչ, ոչ կարեն փակել զդա » :

Թրեալ զՏուրին ոմանք որ այս խօսքերն ալ սնապարծութիւն համարին : Բայց ուրիշներէն այն ստիճանի անձնուրացութիւն պահանջողները բոլ յիշեն որ այն վարդապետները իրենց գործերովը, մանաւանդ քէ փառածներովը ի սոս եղբայրք, բաւական ցուցուցին մինչեւ ցայժմ որ մտերմին դրեր են որ կարենան բոլ մինչեւ վերջը քէ « Ծառայք անպիտան եմք. զոր պարտեմք առնել՝ արարաք . . . Ոչ երբ մեք, այլ շնորհն Աստուծոյ որ բնի մեզ » :

Խօսքերնիս վերջացընենք մէկ խորհրդաւորութեամբ մը միայն, որ մեր ազգակից եղբայրք ուրիշ շատ զորպարտեանց դէմ ալ բերեալ զգուշաւորութեան խրատ մը լինի այս առիթով : Ազգիս լրութենէն բաժնուած ժողովուրդներէն ոմանք, տեսնելով այս տարիներս շորս վարդապետաց անձնաւոր աշխատութիւնները յօգուտ ազգին, կհամարձակին բոլոր մեռոնց՝ յիշալի ծագելի *անձնապարծութեամբ*. « Գնացիք աղօթք ըրէք « Միտքարեան միաբանութեան որ ձեզի այնպիսի « վարդապետներ պատրաստեց » : Այս սնապարծութեան դէմ գեղեցիկ պատասխաններ շատ են ու կր տրուին միշտ մեռոնցմէ. բայց մեզի ամենէն գեղեցիկը այս երեւցաւ որ հաննարեղ աշխարհականին մէկը տուեր է. « Մենք աղօթք կրնենք աստուծային նա- « խախտմանութեան եւ փառք կուտանք իրեն » որ ազգիս « բաժնուած եւ օտարացած Միտքարեանց մեջ եւս « պաներ է քանի մը ոչ աննշան անձինք » որ ոչ մինչեւ « ի սպառ կրկնեցին ծուր Բանաւորն կեղծաւորութեան « եւ կեղծ ազգասիրութեան » :

Ո Ի Ղ Ե Ի Ո Ր Ե Լ

ՆՈՐԸՆՏԻՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՒՂՈՒԿՈՍԻՆ ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՑ

Ի ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍՈՅ Ի ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՍՏԻՆ.

(Նարայարարիւն. Տևս էջ 6.)

Յունիսի 11-ին մեծ հանդիսով եւ ուղեկցութեամբ բազմաթիւ ձիաւորաց Խուժայիսէն ճանապարհ ելաւ Սրբազան Կաթուղիկոսը, եւ Իմերեթիին գուարճալի եւ միանգամայն ահարկու լեռներէն ու ձորերէն անցնելով՝ երկրորդ օրը հասաւ Սուրամ քաղաքը, որոյ հայ բնակչաց գլխաւորները բնդ առաջ եկած էին մինչեւ հինգ վերսթ տեղ: Խուժայիսէն մինչեւ Սուրամ եղած ճանապարհը Կովկաս լեռներուն մէջէն է, ուստի եւ շատ ելեւէջներ ունի, թէպէտ եւ տէրութիւնը անբաւ ծախքով շակեր է բնդհանրապէս այն ճանապարհը եւ այժմ եւս շակելու հետ է: Զորերուն մէջէն քաղցրահամ եւ յստակ աղբիւրները կարկաշատն յորդութեամբ վտակներ ու գետակներ կրտսնան ու կվազեն. իսկ ճանապարհը այն ձորերուն քովէն՝ տեղ տեղ ցած, տեղ տեղ ալ սաստիկ բարձր պտոյտներով կանցնի: Այն ձորերուն ու հովիտներուն մէջի օդը, մանաւանդ ամառը, շատ վնասակար է առողջութեան, եւ կովկասայիւն սեւոյ ըսուած յամառ եւ մահաբեր ջերմը՝ Ռուսաց անտօր գիւուորներուն մեծ հարուածն է: Իսկ բուն բնակիչներն բնդհանրապէս լեռանց բարձր կողերուն վրայ հաստատած են իրենց խրճիթներն ու փոքրիկ եկեղեցիները, որոց քիչ շատ պաշտպանութիւն կրնեն եղեր ատենով նոյն լեռներուն վերի ծայրերն եղած ամրոցները՝ որ մինչեւ ցայժմ եւս կեցած են:

Սուրամի լայն ու բնդարձակ հովիտը այս կողմերուս ամենէն գուարճալի ու բարեբեր մասը կհամարուի: Իսկ Սուրամը հին ու փոքրիկ քաղաք է, որոյ բնակչաց գրեթէ կէսը հայ են, թէպէտ եւ առհասարակ վրացերէն կիսսին: Սորա եւս մեծ բազմութեամբ եւ հանգիսով բնդ առաջ եկան Սրբազան Կաթուղիկոսին, որում եւ վայելուչ իջեւան պատրաստեր էին. բայց Սրբազանը չկամեցաւ մերժել Սուրամի ազնուաբարոյ քաղաքապետին խրե-

ղիրքը, որ կփափաքէր իւր տունը հիւրընկալել զինքը. եւ զիշերը այն տեղը անցընելէն ետեւ, երկրորդ օրը այցելութիւն ըրաւ Սուրամի նորաշէն եկեղեցոյն, եւ ճանապարհ ելաւ դէպ ի Կորի քաղաք, ուր եւ հասաւ կէսօրուան ատենը:

Կորիին մօտերը բաւական լայնութիւն եւ խորութիւն կառնու անուանի Կուր գետը, որ Հայաստանը վրաստանէն կբամէ, ու երասիս գետին հետ խառնուելէն ետքը Կասպից ծովը կթափի: Հայաստանի տեսութեանը ցանկացող ճանապարհորդը կարծես թէ ակամայ կամօջ ինքնիրմէ դուրս կելլէ՝ երբոր կհասնի այս գետին եզերքը, երբոր դիմացը կտեսնէ Հայաստանի Կանգուաքք գաւառին ու Տայոց նահանգին բարձրաբերձ աղխաղխեալ եւ միգպատ լեռները: Ո՛ր գիտէ ինչէր կհարցընէ մտքովը այն յաւիտենական լեռներուն եւ ձորերուն, այն պղտոր գետին սրբնթաց ալիքներուն, եւ ինչ պատասխաններ կընդունի անոնցմէ սրտովը . . . վերջապէս աչքին արտասուքները կըսքքէ, կանցնի լստտով դիմացի կողմը, ի հարկէ Հայաստանի եզերքը համբուրող ջրերէն ափ մը կառնու՝ աչքերը անով կըթրջէ, եւ յետոյ իր նախնեացը կոխած հողը կհամբուրէ եւ առաջ կերթայ:

Կորեցի Հայերը անթիւ բազմութեամբ բնդ առաջ եկած էին Կուր գետին եզերքը: Սրբազան Կաթուղիկոսին համար պատրաստուած ու զարդարուած էր գեղեցիկ լստտափայտ մը, անով անցաւ գետէն, մտաւ քաղաքը, գնաց մայր եկեղեցին նոյնպիսի հանդիսիս՝ որով եւ գնացեր էր Խուժայիսի եկեղեցին, եւ ապա իջեւանեցաւ Տէր Ստեփանեան ազնիւ իշխանաւորին տունը:

Կորի քաղաքը եւս Խուժայիսին եւ ուրիշ քաղաքներուն պէս երկու մասն ունի, հին եւ նոր. հինը տակաւին ասիական խեղճութեան մէջ մնացած, նորը եւրոպական բարեշինու-

Թեամբ զարգարուիլ սկսած: Կորիի Հայերը թէպէտ եւ վրացերէն կիսօսին մէջերնին, բայց հայերենի եւ հայութեան սէրը չեն կորսնցուցած, կամ թէ մօտերս մասնաւոր ջանք մը ունեցեր են նորէն ձեռք բերելու: Ժողովրդեան մէջ երկու երեւելի գերդաստան կայ՝ թէ իրենց հարստութեամբը եւ թէ բարեպաշտութեամբը անուանի, այսինքն Ալիխանեան եւ Տէր Ստեփանեան գերդաստանները: Աստեք երկուքն եւս մեծ փափաք ցուցուցեր էին որ Սրբազան Կաթուղիկոսը բարեհաճի իրենց տունը իջեւանիլ: Իսկ նա թէպէտ եւ երկուքն ալ արժանաւոր կտեսնէր այն պատուոյն, բայց որովհետեւ մէկ գիշեր էն աւելի պիտի չմնար Կորի, հաճեցաւ Տէր Ստեփանեանց տունը իջեւանիլ եւ հոն ձաշել, եւ երկրորդ առաւօտը Ալիխանեան Պարոն Աղեքսանդրին տունը նախաճաշ ընել: Յետոյ ճանապարհ ելաւ, ու իրիկուան դէմ հասաւ Մցխեթա, ուր Թիֆլիզու ժողովրդեան գլխաւորներէն յիսուն հոգոյ չափ եկեր ու մայր եկեղեցոյն վանատանը մէջ մեծածախ կերակուր պատրաստեր էին: Այն տեղն ընդ առաջ եկաւ յունիսի 14-ին նաեւ Թիֆլիզու քաղաքապետը, եւ յետոյ քաղաքին համար բուռած արհեստաւորաց գլխաւորները՝ երկու հարիւր ձիաւորէն աւելի:

Մցխեթան վրաց վաղարշապատը կամ էջմիածինն է, այսինքն վրաստանի հին մայրաքաղաքն է, յորում սրբուհոյն Նունեայ քարոզութեամբը վրաց ազգը իրենց Միհրան թագաւորին հետ մէկտեղ ի քրիստոնէութիւն դարձաւ: Այժմ հին մայրաքաղաքին եւ հին եկեղեցոյն աւերակները միայն կտեսնուին՝ զուարճալի լեռներու մէջ. բայց բաւական հնաշէն մայր եկեղեցին, յորում թաղուած են վրաց թագաւորք եւ թագաւորագունք, յիրաւի հոյակապ եւ մեծագործ տաճար է՝ արժանի աւելի մտադրութեան, խնամոց եւ նորոգութեան՝ քան թէ ինչ որ մինչեւ ցայժմ ըրեր են:

Մցխեթայէն ճանապարհ ելաւ Սրբազան Կաթուղիկոսը յունիսի 14-ին կիրակի օրը հարիւրաւոր ձիաւորներու բազմութեամբ, եւ երկու ժամէն հասաւ Թիֆլիզ: Այն մեծ քաղաքին զոնէն զուրս եկած դիզուած էին անհամար ժողովուրդք ամէն ազգէ, շատը ձեռքերնին ծառի ճիւղեր ու փունջ փունջ ծաղիկներ բռնած: Կովկասու Փոխարքայ Պարեաթիւնաքի իշխանը այն միջոցին Թիֆլիզէն Փեթրպուրկ

զնացած ըլլալով, նորա փոխանորդ Գրիգոր Օրպէլեան իշխանը Փոխարքային կառքը յուղարկեր էր Կաթուղիկոսին համար եւ գունդ մը զօրք: Երբոր այն հանդիսով հասաւ բազմութիւնը Աղեքսանդրեան բուռած հրապարակը, ուր Թիֆլիզու բոլոր եկեղեցականները զգեստաւորուած, մեծ թափօր մը կազմած, ու բշոցներով խաշվառներով բուրվառներով կրսպատէին, Սրբազան Կաթուղիկոսը իջաւ կառքէն, մտաւ վարդազոյն ամպհովանիին տակը զոր քաղաքին իշխաններէն չորս հոգի վերուցեր էին, ու շարժեցաւ թափօրը՝ վառք բուռած մայր եկեղեցին երթալու: Կաթուղիկոսը անդադար խաշակքերով օրհնութիւն կուտար դէպ ի աջ եւ դէպ ի ձախ կողմը. երկու սարկաւազունք կաթուղիկոսական քօղը առջեւէն կրտսնէին, երկու դպիրք գետինը վարդ կրսպուէին, երկու բուրվառակիրք անդադար կրխնկէին, եւ 60 քահանայք ու նոյնչափ դպիրք «Հրաշափառ Աստուած» շարականը կերգէին: Այս կերպով հասաւ թափօրը մինչեւ մայր եկեղեցոյն դրսի դուռը. եւ այնքան էր ժողովրդեան բազմութիւնն որ եթէ զինուորները դռները չփակէին, անտարակոյս շատ մարդ ոտքի տակ կերթար: Այնու ամենայնիւ եկեղեցին ծայրէ ծայր լցուեցաւ ժողովրդով, եւ Սրբազան Կաթուղիկոսը սրտաշարժ ատենախօսութիւն մը ըրաւ համառօտ՝ ողջունելով հաւատացելոց բազմութիւնը Քրիստոսի Տեսուն մերոյ սուրբ ողջունիւր, եւ մաղթելով անոնց սէր, խաղաղութիւն եւ ամէն տեսակ յաջողութիւն, եւ վեհափառ Կայսերն ամենայն Ռուսաց — երկար կեանք եւ երջանիկ թագաւորութիւն:

Եկեղեցիէն անցաւ Սրբազան Կաթուղիկոսը Թիֆլիզու Առաջնորդարանը, ուր եկան իւր գալուստը շնորհաւորելու Օրպէլեան իշխանը, քաղաքական գործոց վերատեսուչ Քրուզէնշթէռն ազնուականը, եւ Կովկասու զինուորականաց գլուխ Միլիւթին սպարապետը. եւ յետոյ Թիֆլիզու ժողովրդեան բոլոր գլխաւորներն ու ազնուականները եկան Սրբազան Կաթուղիկոսին աջը համբուրելու եւ օրհնութիւնն առնելու:

Թիֆլիզ, կամ ըստ մեզ *Տիֆլիս*, հին վրաստանի մայրաքաղաքը, իրաւամբ կրնայ համարուիլ եւ այժմ մայրաքաղաք բովանդակ Կովկասեան եւ Անդրկովկասեան աշխարհին,

եւս եւ Հայաստանի եւ Վրաստանի միանգամայն: Երաշէն մասը իւր կանոնաւոր շէնքերովը, ուղղագիծ փողոցներովը, ծառազարդ ճեմակիքներովը, մեծափարթամ վաճառանոցներովը (որ *հերիսկասարայ* կրտսիւն), եւ զիշերային կանթեղներովը իսկոյն կրցուցընէ թէ երոպական բարեկարգ տէրութեան մը ձեռք է, եւ թէ բնակիչներուն մէջ հարուստը ազրատներէն շատ աւելի բազմաթիւ է. բայց հին մասին վրայ եւս յայտնապէս կերեւեան արեւելեան շատ քաղաքաց մեծամեծ պակասութիւնները. այսինքն նեղ, ծուռ եւ աղտեղի փողոցներ, մանր մանր խանութներ, խառնափնդոր շինուածքով տներ, եւ այլն:

Յայտնի է որ Թիֆլիզու բնակչաց մեծ մասը Հայ է, 25 հազար հոգւոյ չափ. սոցա մէջ պատուաւոր վաճառականներ, արթուն աստիճանաւորներ, իմաստուն ուսումնականներ, ճարտար արուեստաւորներ իմաստ շատ են, եւ հայկական հաստատուն բարեպաշտութեան առ տէրութիւնն վկայեալ հաւատարմութեան եւ միանգամայն եռանդուն ազգասիրութեան կողմանէ ամէնքն ալ մեծապէս գովելի են: Թերեւս այս միայն է ցաւային որ Թիֆլիզու ժողովրդեան մէջ եւս զանազան պատճառներով (որոց վրայ խօսիլը օգուտ չեմք համարիլ առ այժմ) երկպառակութեան հոգին ոչ սակաւ վնասներ բերէ է, եւ կարող է աւելի եւս բնել՝ եթէ առաջը չառնուի խոհեմութեամբ: Այսու ամենայեւ մեծ փոյթ կայ առհասարակ ամենուն սրտին մէջ որ հայերէն ազգային ուսումնարանները աւելի ծաղկին, Ներսիսեան Հոգեւորական Գաբոյըր աւելի բարեկարգութիւն ու յառաջադիմութիւն առնու, հայկական գրականութիւնը՝ մանաւանդ օրագրութիւնը՝ ամէն տեղ տարածուի, նոր նոր տպարաններ բացուին եւ այլն: Եւ այս վերջին մասին կողմանէ նշանաւոր է եւ մեծ գովութեանց արժանի՝ Մէլքումեանց Գաբրիէլ Աղան, որ հոյակապ ու բազմաժախ տպարան մը բանալու ձեռք զարկած է՝ զեղեցիկ ձուրարանով հանդերձ, եւ անձամբ երթալով ի Փարիզ եւ ի Լոնտոն՝ գործիքներ, տառեր եւ հմուտ գործաւորներ բերել սուեր է:

Թիֆլիզու ժողովրդեան նշանաւոր եւ պատուական մէկ մասն է *հաւխար* (կամ *հաւխար*) այսինքն արհեստակից բուսած ընկերակցու-

թիւնը զանազան արհեստաւորաց, որ գեղեցիկ եւ օգտաւէտ սովորութիւններ շատ ունին: Այս արհեստաւորաց վրայ միտք ունինք ուրիշ ատեն ընդարձակ տեղեկութիւն մը տալու. առ այժմ այսքան միայն բսենք որ սոքա տակաւին եւս պատկառելի են ամենայն կարգի մարդկանց, թէպէտ եւ կրտսի թէ վերջին տարիներս մէջերնին փոքր ի շատէ թուրթիւն մտած է ի գրգռութենէ անբարեւէր անձանց:

Երրորդ օրը, որ էր յունիսի 15, Սրբազան Կաթողիկոսը հրաւիրուեցաւ Օրպելեան Իշխանէն Փոխարքային պալատը, ուր ժողովուած էին Թիֆլիզու բոլոր քաղաքական ու զինուորական մեծամեծները. այն տեղը տուաւ իրեն Կայսերական ոսկեգիր Հրովարտակը, եւ անոր հետ Աղեքսանդրի Նեվսբեայ ասպետութեան կարգին ազատանդեայ նշանները:

Սրբազան Կաթողիկոսը Օրպելեան Իշխանին մաղթողական խօսքերուն այս պատասխանս տուաւ, զոր Լորիս-Մելիքով զօրապետը հատուած հատուած կ'իմարգմանէր ուստերէն.

« Բաւական խօսք չեմ գտներ իմ խորին
 « շնորհակալութիւնս յայտնելու առ Վեհափառ
 « Ինքնակալն վասն այսոցիկ նշանաց Կայսերական
 « Բարեհաճութեանն զոր կը ցուցանէ
 « Նուաստութեանս աստէն ի սկզբան ծանր
 « պաշտամանս իմոյ:

« Խոստովանիմ, Իշխանդ քաջ, որ այս պար-
 « զեւներն իմ անձնական արդեանցս փոխա-
 « րէնք չեն, այլ նշանք են այն Կայսերական
 « գթութեանը՝ որում արժանացեալ է ազգիս
 « մէկ մասը իւր ամենախոնարհ հպատակու-
 « թեամբը, եւ միւս մեծ մասը՝ իւր երախտա-
 « զէտ մեծարանօրք առ աստուածապահ Գահն
 « ամենայն Ռուսաց:

« Քաղցր պարտք կրճանաչեմ ինձ ամենայն
 « ջանք ի գործ զնել օգնականութեամբն Աս-
 « աուծոյ, որ իմ ազգս օր բստ օրէ առաւել
 « եւս արժանաւոր գանուի այսպիսի կայսերա-
 « կան մտադրութեան:

« Ընդունէ եւ դու, Իշխանդ, իմ շնորհակա-
 « լութիւնքս յանուն Վսեմափայլ Փոխարքային
 « Կաթիլատեան գաւառացս, որ սիրովն իւրով
 « առ ազգս մեր՝ այսքան անխոնջ ջանիւք կը-
 « գործադրէ այս կողմերս ամենազորմ Կայսեր
 « հայրական խնամակալութիւնը »:

Ֆետոյ խահուէ բաժնուեցաւ հրաւիրելոց, եւ հանդէսը վերջացաւ:

Յուլիսի 20-ին մեծածախ կոչուելէ եղաւ ի պատիւ Սրբազան Կաթուղիկոսին՝ Փոխարքային պալատը, եւ հրաւիրեալ մեծամեծաց թիւը յիսուեկէն աւելի էր: Սեղանին առեւեր զինուորական նուագարաններով զեղեցիկ երաժշտութիւն եղաւ, եւ բաժակները խմուեցան ի կենդանութիւն Վեհափառ Կայսեր, Վսեմափայլ Փոխարքային եւ Սրբազան Կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց:

Երկու շաբաթ կեցաւ Սրբազան Կաթուղիկոսը Թիֆլիզու մէջ, եւ այն օրերը յայցելութիւն գնաց քաղաքին գլխաւոր եկեղեցիներուն ու Ներսիսեան Հոգեւոր Գպրոցին: — Այն այցելութեանց առեւեր, ինչպէս նաեւ բոլոր ճանապարհին վերայ տեղ տեղ կարգացուած առեւտրաբանութիւնները աւելորդ կհամարինք մէջ բերելը. բայց այսքանս հարկ է ըսել որ զրեթէ ամենուն ալ գլխաւոր իմաստն էր իրաւացի յոյս եւ ակնկալութիւն մեծամեծ բարեաց, եւ ուսումնական եւ բարոյական պայծառութեան ազգիս:

Յունիսի 29-երորդ օրը որոշուած էր Սրբազան Կաթուղիկոսին Թիֆլիզէն դէպ ի Սուրբ Էջմիածին ճանապարհ ելլելուն համար: Կէսօրէն առաջ բոլոր խանութները փակուեցան, Առաջնորդարանին քովերը, Վանքի եկեղեցոյն գաւիթը, Ներսիսեան Գպրոցին փողոցները անթիւ բազմութեամբ ժողովրդեան լըցուեցան, եւ կէսօրուրէն 3 ժամ ետքը երբոր Սրբազան Կաթուղիկոսը կառք մտաւ ու սկսաւ առաջ քալել, երկու կողմէն ժողովուրդը գետի պէս կերթար մինչեւ քաղաքէն դուրս մէկ ժամուան տեղ. թող տանիքներուն եւ պատրշգամներուն վրայ դիզուած բազմութիւնը արանց, կանանց եւ տղայոց, որ Սրբազան Կաթուղիկոսին օրհնութիւնն ընդունելով՝ երեսնին կհաշակեցէին հաւատով. թող նաեւ առջեւէն ու ետեւէն գնացող կառքերուն ու ձիւորներուն անթիւ բազմութիւնը:

Թիֆլիզէն մինչեւ Էջմիածին եղած միջոցը թէպէտ երեք կամ չորս օրուան ճանապարհէն աւելի չէ, բայց եղանակին տաքութեանը պատճառաւ երեսան հասնիլը եղաւ յուլիսի 5-ին՝ կիրակի օրը: Երեսանի Կուսակալ Քոլլապոսին իշխանը այնպէս զեղեցիկ կարգա-

դրեր եւ հոգացեր էր ամէն բան որ ամենայն դիւրութեամբ եղաւ Սրբազան Կաթուղիկոսին այն ճանապարհորդութիւնն ալ:

Ճանապարհին վերայ պատահած ամէն զեղերուն ընակիչները կելլէին բազմութեամբ ու Սրբազան Կաթուղիկոսին օրհնութիւնը կընդունէին, որ հայրագութ խօսքերով կըմխիթարէր զանոնք: Առաւօտեան ժամը 10-ին մտաւ Սրբազան Կաթուղիկոսը Երեսան, եւ քաղաքին ու զեղերուն ժողովուրդը, որ մինչեւ հետու տեղեր ընդ առաջ եկած էր ձիով կառքով ու հեախոտս, մեծ ուրախութեամբ ընդունեցաւ իւր Սրբազան Հայրապետը: Կուսակալը պատրաստուած էր իւր պալատին մէջ հիւրընկալելու զինքը. բայց Սրբազան Կաթուղիկոսը կամեցաւ Առաջնորդարանը իջնալ, եւ հաւանեցաւ ճաշը միայն ընդունիլ կուսակալին պալատը՝ ի դիմաց բոլոր քաղաքացւոց: Ճաշին ժամանակը Վսեմափայլ Կուսակալը, որոյ բնական ճարտարախօսութիւնը, ուսումնականութիւնը, եւ մասնաւորապէս մեր ազգին վերայ ունեցած խնամքը յայտնի են Ռուսաստանեայց, քանի մը նշանաւոր խօսքեր ըսաւ Սրբազան Կաթուղիկոսին ռուսերէն, զորս Էջմիածնայ Սիւնհոգոսին Գործակալ Միրաքեան Յովհաննէս Աղան հայերէն կթարգմանէր: Նոյն իրիկունը քաղաքին մեծ հրապարակին վերայ եղած շէնքերը զեղեցիկ կերպով լուսաւորուեցան:

Վերջապէս յուլիսի 7-ին զարձեալ բազմութիւն ժողովրդոց ուղեկցութեամբ ճանապարհ եղաւ Սրբազան Կաթուղիկոսը դէպ ի Սուրբ Էջմիածին, որ երեսնէն 18 վերսթ, այսինքն իբր երեք ժամուան հեռաւորութիւն ունի, եւ կէսօրուրէն երկու ժամ առաջ հասաւ այն հոյակապ, զեղեցկաշէն, անուանի, եւ ամենայն հայ սրտից ցանկալի եւ պատկառելի ուխտաստեղին: Վանքին միաբանները առհասարակ զգեստաւորուած ընդառաջ էլան մինչեւ արտաքին պարսպէն դուրս, եւ այնպէս ի ձայն երգոց եւ զանգակաց ընդունեցան ազգիս նորընտիր Սրբազան Հայրապետը, որ քսանըմէկ տարի առաջ նոյն սուրբ տաճարին մէջ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ընդունած էր հանգուցեալ Յովհաննէս Կաթուղիկոսէն:

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՅՆ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱՅ .

(Շարայարարքին. Shu էջ 14.)

Տիւրքի գաղղիացին Հայոց վերայ գրած յօդուածին մէջ (1) կհամարի՝ քէ ստոյգ աղբիւրներու նայելով կարելի է կարծել որ Հայք այժմս 4 միլիոնի կրհասնին, եւ այս կերպիւ կբաժնէ ազգր .

ա) Օսմանեան տէրութեան մէջ, Արեւելեան եւ հարաւային կողման Հայաստանի, Փոքր Ասիա, Ասորիք, Եգիպտոս, Ռուսիի եւ Դանուբեան իշխանութիւն . . . 2,500,000.

բ) Ռուսաստանի մէջ, Միջին եւ հիւսիսային մասունք Հայաստանի, Վրաստան, Շիրուան եւ Տաղստան, Ռուսաստանի միւս մասերը եւ Լեհաստան 1,200,000.

գ) Աւստրիոյ մէջ, Կալիցիա, Պոլոնիան, Թրանսիլվանիա եւ Տանկաստան . . . . . 25,000.

դ) Պարսկաստանի մէջ . . . . . 150,000.

ե) Հնդկաստանի եւ ասիական Արեւպելագոսի կղզիներուն մէջ . . . . . 25,000.

Բ ո յ ո Ր ք 5,900,000:

Պ. Տիւրքիէն վրայ կբերէ քէ այս գումարիս վերայ աւելցրնեմք 100,000 Հայք, որ ցրուած են ախարհիս այլեւայլ կողմերը, որք կարելի է քէ հաշուած շէն գումարին մէջ,—բոլոր քիւր 4 միլիոնի կհասնի: Պ. Տիւրքիէն կքսէ քէ Պօլսոյ Հայոց քիւր զանազան կերպով կլիշէն այս նիւքիս վերայ գրողները: Պ. Յ. Հիսարեան, *Faunaher* օրագրին խմբագրիքը, եւ Պ. Բրգրքն Անգլիացին (2) կղնէ Պօլսոյ Հայոց քիւր միայն 400,000, անկասար աղբիւրներէ առնելով. Էօժէն Պոռէն (3) կհասցրնէ այս քիւր մինչեւ 222 հազարի, որոց 205 հազարը Լուսաւորշական են կքսէ, իսկ 17 հոռվմեական. վերջապէս Պ. Ռիկլեռ (4) իբրեւ նիւղ տեղեկութիւններէ առնելով կցուցրնէ որ Հայոց քիւր Պօլսոյ մէջ 250 հազար է:

(1) La Société arménienne au XIX siècle, Revue des Deux Mondes, 1854. Այս յօդուածը Պ. Պերժէ ուուսերէն բարգմանած ու 1856-ին երկրորդ տպագրութեամբ Թիֆլիզ նրատարակած է, հանգրձ կարեւոր ծանօթարանութեամբ Պարսկաստանի Հայոց վերայ:

(2) Armenia, a year at Erzeroum etc. by Robert Curzon, London, 1 v. 1854.

(3) Almanach de l'Empire Ottoman pour 1849.

(4) Die Turkey und ihre Bewohner, 2 th., 1852.

Մեկ կարողութիւն շունիմք ստուգելու Հայոց ազգիս քիւր, այլ ի մէջ կբերեմք միայն ուրիշներուն խօսքերը, եւ ի վերջոյ քանի մի տեղեկութիւն կաւելցրնեմք Ռուսաստանի Հայոց վերայ: Հայոց քուոյն վերայ քս կարի աւբողշ տեղեկութիւն տալու համար՝ աւելորդ շեմք համարիք այս տեղ յառաջ բերել նաեւ քանի մի գիտելիքներ՝ նոր ի լոյս ընծայուած զբէ մք քաղելով (5):

Շահնագարեան Կարապէտ վարդապէտը կգրէ քէ « Տանկաստան բնակող քիւստանիք քիւր միտ աւնյայտ « կմնայ՝ քանի որ այն տեղ կանոնաւոր ազգային « աշխարհագրութիւն շիւնի: Այսու ամենայնիւ Տանկ « կաստանի գաւառներուն մէջ քրած երկար հանա « պարհորդութիւններս, եւ Պօլսոյ Հայոց Պարսիար « քարանէն հանած տեղեկութիւններս իրաւունք կու « տան ինձ հաստել՝ քէ Տանկաստանի Հայոց քիւր « 5,100,000-էն աւելի է: Հայոց մեծ մասը քրասիս « զեքին տուրը, եւ անոր ձորոյն մէջ, Տիգրիս եւ « Եփրատ զեքերուն մօտ կքնակի, այսինքն Մեծ Հայք « կոչուած նահանգին մէջ միլիոնուկիս բնակիշ ունի, « որոյ մեկ մասը այժմ Ռուսաց կնպասակի եւ միւսը « Պարսից. մեկ միլիոն Փոքր Հայաստան, 215,000 « Պօլսոյ մէջ. մնացածը ցրուած է Փոքր Ասիա, Աս « քիք, Պաղեստին եւ Եգիպտոս: »

Շահնագարեան վարդապէտը Ռուսաստանի Հայոց քիւր կղնէ 500 հազարէն մինչեւ 550 հազար. Պարսկաստանի Հայոցը 150,000-էն մինչեւ 180,000, Աւստրիոյ 25,000, Հնդկաստանի 1,500, եւ Կովկասեան լեռներուն մէջ բնակող Հայոց քիւր 15,000 — բոլորը շորս միլիոնի շաք. ուսի եւ մի եւ նոյն քիւր կքլլայ՝ զոր եւ Պ. Տիւրքիէն կքնդունի, եւ Ռուսաստանի Հայոց քիւրը քս կքարբերին մեկմեկէ: Եքէ Տանկաստան բնակող քիւստանիք քիւր անոնց տուած զլիսանարկէն ուզեմք հասկքնալ, եւ էքէ ընդունիմք՝ որ քիսիսոյ եւս կարող է պաստանիլ այն տուրքն, նոյնպէս էքէ հաւանական է կարծել՝ որ այն հարկը բոլորովին շմնէ Օսմանեան զանձարանը, այն ժամանակ քիւստանիք քիւր առաւել հաւանական է քս կարծել քան քէ քիշ:

(5) Esquisse de l'Histoire de l'Arménie, Coup d'œil sur l'Histoire ancienne et sur l'état actuel, par G. v. Chahnazarian, in 8°, Paris, 1856, p. 2—3.

Բայց Պ. Տիլբրիեն եւ Շահնազարեան վարդապետը մեկմեկ շահ սարքեր կերտով կցուցրեն Ռուսաստանի Հայոց թիւը: Տիլբրիեն սոցա թիւը կհասցրեն մինչեւ 1,200,000. իսկ Շահնազարեանը 550 հազար: Այն տեղեկութեան մեջ որ հանուած է «Յարագս Լուսաւորչական Հայոց» կոչուած յօդուածէն (1) նշանակուած է ժողովրդոց թիւը արուաց եւ իգաց Ռուսաստանի՝ նիւզ Առաջնորդական միմակներուն մեջ՝ միայն 557,558 հոգի: Բայց այն բուռն մեջ մտած շէն հոռովմեական Հայք, որոց մեծ բազմութիւնը Կովկասէն անդին եւ երիմաւ մեջ կընակի. ուսի եւ անոր նշուրքեանը հաւասար չըլլար: 1840-ին սկիզբները Ռուսաստանի Անդրկովկասեան երկիրներուն մեջ 274,000 Հայ կար, ուր որ անցաւ բոս գործեան թիւրքմեցայի եւ Ադրիանուպօլսոյ դաւնադրութեանց՝ Հայոց մեծ մասը՝ Պարսկաստանէն եւ Տանկաստանէն: Բայց անկեց առաջ Անդրկովկասեան երկիրներուն մեջ Հայք 50,000-էն աւելի չէին (2): Այսու ստեղծայնիւ Հայ մատենագրաց ցուցուցած թուէն յայտնի կըրէի որ Ռուսաստանի Հայոց մեկ մեծ մասը Անդրկովկասեան եւ Նոր-Ռուսիա բուռած նահանգներուն մեջ եւ Ամստրամ կընակի. իսկ բուն Ռուսաստանի մեջ բնակողները սակաւ են:

Եւ որովհետեւ ձեռներինս պատրաստ ջուրնիմք Պ. Քեդրիենի աշխատարարութիւնը՝ բոս իններորդ աշխարհագրին, շեմ կարող իմանալ թէ նրբան արդեօք կհասցրեն այժմ նա Ռուսաստանի Հայոց թիւը. բայց այն թիւը նիւզ կերտով գտնելու համար ուրիշ անգամ կհաւաքեմք առաւել մանրամասն տեղեկութիւններ, եւ կաշխատեմք հարողել զնոսա ընթերցողաց՝ օրագրոյս առաջիկայ բուռնամարներէն մեկուն մեջ (3):

Ահա հանի ՚ի տեղեկութիւնք եւս որ քաղեր եմք Ալիւտանեան Հ. Ղեւոնդի նոր աշխարհագրութեանն որ Վենեսիկ սպուած է 1855-ին. «Օսարագրի մատենագիրները Հայոց թիւը կցենն 2,000,000. իսկ Հայ «նեղիմակները—4,000,000. բայց ես միջինը կընտրեմ, «այսինքն բոլոր Ռուսաստան — 500,000. Պարսկաստան — 100,000-ի շափ. Աւստրիա — 18,000. «Ամիրկէն — 5,000. նոյնչափ եւս Հնդկաստան. բոլոր ներուայի երկիրներուն մեջ — 100,000-էն աւելի չեն, բաց ի եւրոպական Տանկաստանէն, ուր «400,000 են Հայք»:

(1) Журнал М. В. А. 1856 г.
 (2) Bulletin de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, 1841, t. VIII. p. 17—20.
 (3) Այս տեղ մեջ բերեմք Նախիջեւանի եւ Նեաքարսիոյ միմակին Լուսաւորչական Հայոց թիւը, որում կպատշաճին եւ Ռուսաց կրկու մայրաքաղաքներուն Հայերը: Նոր Նախիջեւանի եւ անոր նիւզ գեղերուն մեջ, ուր բազմութիւն Հայոց զաղքականաց կընակի — 17,000-ի ջափ են. Խրիմուս քաղաքներուն, մանաւանդ Խարասուպազարի եւ Բեդրսիոյ մեջ — 4,000-ի ջափ. Նեաքարսիոյ նահանգին մեջ — 2,000-էն աւելի. Գրիգորոպօլսոյ եւ Օտեսոյի մեջ — 1,500-ի ջափ. իսկ Փերթապօլի մեջ—400. — բոլորը 25,000:

Ալլիւայլ լեզուագետներ եւ պատմաբաններ բնած եւ հաստատ են որ Քիւրսի եւ Թուրքի ցեղերէն մեկ քանին ասեմով Հայ են եղեր, եւ յետոյ մահմանական են եղած: Տօրս լեռներուն մեջ այժմ եւս Հայեր կը գտնուին որ ամբողջ պանպաներ են իրենց ազգութիւնը եւ հաւասար, թեւ իրենց բարբր, սովորութիւնները եւ կենցաղաւարտութիւնը Թուրքաց կերպին նման է. այն զայրականներուն բնակած տեղը Հայքուն կկոչուի: Ձեյրունցիներուն վերայ նշուրք յիշատակութիւն ջգտուիր ոչ նին եւ ոչ նոր աշխարհագրութեանց մեջ. միայն քանի մը տեղեկութիւնք տուած է անոն վերայ Պ. Լանկլուա հայագետ զաղղիացին, որ 1856-ի Մասեաց Աղանուոյն մեջ սպուեցան: Այն տեղեկութիւնները արժանի են մտադրութեան: Պ. Լանկլուայի տուած տեղեկութիւններէն կըրէի որ Ձեյրունցի մեջ 5,000 տուն Հայ կայ, եւ 15,000 բնակիչ, որ երեք գեղի մեջ ցուած են: Ձեյրունցիք քաջ եւ պատերազմող ժողովուրդ են, ինչպէս նաեւ Թիւրքմեցիները: Իրենց արհեստն է հանգերէն երկար հանել ու անով շէմ շինել. կան մեջերէնին նաեւ հողագործներ, դարբիներ եւ առուստր բնողներ: Նայն Տօրս լեռանց մեջ կան նաեւ ուրիշ բազմաթիւ Հայեր. Հանին լեռան մեջ 2,000 տուն կայ. նոյնպէս եւ Կեալուոսաղը լեռան մեջ կգտնուին Հայք, բայց սոցա թիւը անյայտ է:

Հայաստան բնդհանրապէս բարձրագիւր սափարաւ կածեւ երկիր մի է՝ ամեն կողմերէն բարձր լեռներով շրջապատած: Այն լայնատարած երկրին մեջ Մասիս լեռը իւր ձիւնապատ զագարամբը յայրանդամ հակալի մը պէս կեցած է: Հիւսիսէն Չայք եւ Ճանիկ լեռները կբաժանեն Հայաստանը Սեւ ծովէն: Այս լեռները Կովկասեան լեռներուն պէս բարձր են, եւ տեղ տեղ անսառնելով ծածկած: Տօրս լեռներուն գօտին եմբոս գետին սահանացը մօտ Հայաստան կանգնէ, եւ բարձրաբերձ խմբով լեռանց կընդունի դեպ ի արեւմտեան կողմը: Հայաստանէն շահ նեռու շէ Միջերկրական ծովը, որ Ասորոց երկրին ծովեզերքը կհասնի՝ Լարսիայից քովը, ուսկից կիբանան լեռանց զագարները կըրէին օդոյն պայծառ եղած ասերը: Եմբոս եւ Տիգրիս գետերը Հայաստանի լեռներէն կը բխին ու անոր սահմանէն դուրս կբափին: Հայաստանի այս մասը այժմ Տանկաց ձեռնէն է, եւ երեք կուսակալութիւն (կայրք) կբաժնուի. Երզրում, Խարբերդ եւ Տիարսիք: Ռուսաց Հայաստանին մեջ է բոլոր Անդրկովկասեան երկիրը, որոյ սահմանին են հարաւային կողմէն Երասիս գետը՝ մինչեւ Մասիս. արեւմտեան կողմէն մինչեւ Կարենոյ՝ այսինքն Երզրումի երկիրը կհասնի. իսկ արեւելիքն Մուղանի ձորերէն կերթայ կհասնի մինչեւ Կասպից ծովը: Այն մեծամեծ գետերէն զոս Հայաստանի լեռներէն կբխին անհամար աղբիւրներ, որ կոռոզանէն եւ պղպարէն կընեն այն ձորերն ու հովիտն որ ժամանակով Հայաստան

սանի ժրգան եւ գործունեայ բնակիչներուն մեծամեծ հարսուրեանց պատճառ եղեր են: Հայասանի դիրքը երկու ծովի ու մեծամեծ գետերու մեջ լինելով, իւր առաս բերեալուն պատճառաւ մեծ վաճառատեղի եւ օսարաց:

Հին ասենի Հայերը Տիգրիս եւ Եփրատ գետերուն վերայ նաւարկութիւն բնելով, իրենց արդէամբքն ու բերնովը կկերակրէին Նինուէն, Բաբելոնն ու բոլոր արեւելքը: Այս ալ յայտնի ապացոյց մի է որ Հայք մին ասէնը ժրգան երկրագործ էին. բայց երբոր այնքան աւերմունքներով Հայասան սակն ու վրայ եղաւ, Հայոց սիրն ալ պաղեցաւ երկիր գործելէն, վասն զի գիտէին թէ իրենց ցանածը շպիտ կարենան իրենք փախել ու վայելել: Մինչեւ ցայժմ եւս Հայք իրենց լեռներուն մեջ առաւել խաւճարածութիւն կրնեն փան թէ երկրագործութիւն, թէեւ Ռուսաստանի Հայոց, մասնաւոր Ալեքսանդրապոլսոյ եւ Ախալցխայի գաւառներուն բնակչացը մեծ մասը հողագործ են: Անդրկովկասեան Հայերը, ցորեն, բամբակ, տրոն ներկը (*shof uoyanur*) կտրմանէն, շերամ կպանեն ու ապրիւնով կգործեն, եւ ով որ միջոց ունի խաղողի այգի ունենալու՝ զինի կեփնէ եւ օղի կհանէ: Թերեւս հողագործութեան սերն ալ սխալեց զՀայս, 1828—1829 տարիներուն, ելլել բազմութեամբ Պարսկաստանէն եւ Տանկաստանէն ու Ռուսաստան երթալ, որ առաւել վստահ էին թէ պիտի իրենք վայելեն իրենց ցանած հունձերն ու պտուղները:

Հայասան ամեն ժամանակ ցորեն կբերէ. իւր պտուղները մինչեւ ցայժմ անուանի են: Այն ժամ Երուզայի մեջ եղած ամենայն կերպ պտուղներ կբուսնին, ինչպէս խնձոր, նարինջ, ձիթենի եւ այլն եւ այլն: Բնութիւնը առաստապէս լցեր է իւր բարիքը Հայաստանի մեջ. բայց Հայք անդադար նկրտութիւն, հալածանք եւ շարժարանք կբերով այլազգի ժողովուրդներէ՝ ցիրեցան եղած են աշխարհիս երեսը, հանգստութիւն փնտրելով օտար եւ հեռաւոր երկրներու մեջ: Այն գործունեայ Հայերն որ Այբարասայ փոխերն եղած են՝ այժմ բարեկաւ ֆազանայի եւ բնակիչք եղեր են Ուկրաինայ, Արեւմտեան Հնդկաստանի, Հարաւային Ռուսաստանի եւ գրեթէ բոլոր Երուզայի տարածքաց մեջ: Ամեն ժամ պիտանի եւ աշխատասեր են. նոցա վաճառականութեան յարմարութիւնը ամենայն ժամ կերէի եւ ամենուն յայտնի է: Զարմանալի հարստութեամբ, աշխուժութեամբ եւ սրտով կկատարեն առեւտրական գործերը, թէեւ մեծ ուսումնական զիտութեան տէր չեն: Ամենայն արեւելեան վաճառատեղիները իրենք կգրքնուին, ինչպէս Պոմպայ, Կալկաթա, Մասրա, Սիամ, Պոնդիչ, Ճաւայ, Միջին Ասիա եւ Չինաց սահմանները: Հայք հարուստ եւ զովելի վաճառականք են Սինկապուրի եւ Գանթոնի մեջ: Ափրիկէի մեջ Հայերը առուստը կրնեն Աղեփանդիա, եւ մինչեւ Երուզայի, որ է Հայպէստան: Իսկ մեզ կտեսնենք

զանոնք Երուզայի սօնավաճառաց մեջ, զոր օրինակ Նիժնի-Նովկորաս, Լիփսիա, Մարսիլիա, Լիվոնոյ, Օսեսա եւ ամենայն ժամ ուր որ վաճառականութիւնը կծաղկի: Յայտնի է որ բոլոր ափական Տանկաստանի ներքին վաճառականութիւնը Հայերուն ձեռքն է, եւ արեւմտի դրամական գործողութիւնները թէ Պոլսոյ եւ թէ բոլոր Օսմանեան տարածքաց մեջ կատարողները Հայք են: Սակ կտրելը, վառօղ շինելը, հաններ փորելը, երկաթի, շախալի եւ ապրուստի գործարանները Օսմանեան տարածքաց մեջ՝ Հայոց ձեռքն են: Պոլսոյ երեւելի ակնավաճառները, ոսկերիչները, ժամագործները եւ ֆառագործները՝ ամենքն ալ Հայք են: Նոյն մայրաքաղաքին բնակակիցները Ասիական Տանկաստանէն եկած Հայք են, եւ շատ անուանի են իրենց ուժովը եւ հաւատարմութեամբը: Պոլսոյ մեջ բնդհանրապէս աղքատ Հայոց թիւը մինչեւ 50 հազարի կհասնի. սոքա Հայաստանէն կուգան ու ժամանակ ժամանակ աշխատասիրութեամբ եւ զանազան արհեստներով օրուան ապրուստն ին կհարեն: Նոցա մեջն շատերը՝ փոքր մի փող ժողովելէն ետք առուստի ձեռք կգարնեն եւ մեծամեծ հարստութեան տէր կլինին:

Հակմէյսքեր անունով զիտուն անձը, որ Կովկասեան բնակչաց մեկ նկարագիրը հրատարակած է, այսպէս կխօսի Անդրկովկասեան Հայոց վերայ. «Հայք ընդունակ, գործունեայ եւ ուսումնասեր լինելով, «կրտսէ, այն ժամի բնակիչներուն մեջ առաջին կարգն «ունին»: Յետոյ այս խօսքերս ալ կաւելցրեն. «Հայք կերպարանով խոճոր ու ծանրաբարձ են. բայց առնոց կերպարանացը նայելով՝ դատողութիւն բնել «շինիւր նոցա խելացը վերայ, որ բնդհանրապէս «շատ բարակ է: Այս վերջի յատկութիւնը առաւել «ունին Տանկաստանէն եղած Հայերը, որ իրենց հաւատարմութեամբը աւելի վեր են փան թէ Վրաստանի «եւ Պարսկաստանի մեջ բնակող Հայերը: Անդրկովկասեան ֆազաններուն մեջ մեկ ձեռագործ մը՝ մեկ «արհեստ մը ջկայ որ Հայք շղիհանն:»

Պարսկաստան բնակող Հայոց այժմեան վիճակը շատ ողբալի է: Շահ Աբբասայ Հայաստանէն 1605-ին գերի վարած Հայոց մեկ մասը պարսաւորեցաւ բնդունիլ մանմէսական կրօնը. իսկ միւս մասը փոխադրեցաւ Հնդկաստան, ճաւայ կղզին եւ յետ քաղաք ժամանակաց Ռուսաստան: Նոր Զուղայն, որ ասէնով բազմամարդ եւ հարուստ ֆազան էր, այժմ առաջուան փառաւորութեան ստուերն անգամ չունի (*):

Անդրկովկասեան Հնդկաստանի Հայերը, նոյնպէս եւ Սումաթրայի ու Ճաւայի մեջ բնակողները, թէեւ աւկաւաթիւ են, բայց իրենց բարոյականութեամբը, ուսումնասիրութեամբը եւ ազգասիրութեամբը շատ ան-

(* Տես Մանօք. Պ. Պերճիկ՝ Տիւրքիկի յօդուածին վերայ:

ի վեր կհամարուին քան թէ ուրիշ շատ տեղերու Հայերը, և մեծ հարստութեան տէր:

Աստիոյ Սուշուխա քաղաքին մեջ Հայք քակտեա սակաւաբնու են, այլ պահպաններ են իրենց լեզուն և դասնանքը. բայց նոյն տեղերու միւս քաղաքներուն մեջի Հայերը կորուստ են իրենց ազգութիւնը, և խառնուել են տեղացի բնակչաց հետ:

Հայք ամենայն տեղ ուր որ բնակել են՝ մինչեւ ցայժմ հաստատու պահպաններ են իրենց ազգային կերպարանքը: Պարոն Տիւրքիէն կրտսէր թէ «Այն կերպարանքը հարիւրաւոր դարեր անցնելէն ետեւ ալ ան-«խախտ և անզնշտի մնացել է Հայոց մեջ, որպէս և «Հրէիցը իրենց ազգին մեջ»:

Պ. Ռիվլիտ գերմանացի նախապահորդը այս նիւթիս վերայ այսպէս կգրէ. «Հայոց ազգին բուն և «կասարեալ կերպարանքը ամենայն յսակութեամբ «պահպանուած կտեսնուի Պոլսոյ գործաւորներուն և «բեռնակիրներուն մեջ». գոր և այսպէս կկարագրէ. «Նոցա հասակը 5½ տնտեսաբան մաս է կրտսէր, «մարմինը ուժեղ և յաղբանդամ, գլխոյ գանկը «զնայն և երբեմն բրգանէ, երեսի անկիւնը 80 «և 85 աստիճաններուն մեջ, մազերը սեւ, դեմքերը «նուրբ, կրտսէրը մեծ է արձուցնելու, երեսներուն «գոյնը բոխ, տրտնուները հաստ, աստիճանները ներ-«մակ ու ցանցաւոր»:

Պ. Տիւրքի-Տր-Մոնփերէո նախապահորդը այս յսակութիւններն ալ դիտել է Հայոց վերայ. «Վիզերը «կարն ու հաստ է, կրտսէր, իրանները լայն, ոտներն ու «ձեռքերը կարն ու ջրոտ: Հայոց կանայքը քանի որ «մանկահասակ են և հասարակ սկսած շեն, առ «հասարակ շատ գեղեցիկ են, որպէս և երեքուցի «նախապահորդք միաբերան կլկայեն: Շատ կսիրեն «փառաւոր հագուստներ հագնել և բանկագին քա-«րտուր վարդաբույլ. անոնց գլխոյ վարդաբույլը «հիանալի տեսով ու վարպետութեամբ շինուած կլկ-«լայ» (*). մազերնին սեւ է, աչքերը վառվառն» ու

(* Այս բառն առտու կարմարի Արեւելեան Հայոց-իսկ Ռուսաստան և երեքուս բնակող Հայոց կենցաղավար-ութիւնը և հագուստները՝ կարելի է ըսել թէ ամենեւին

«նոյնպէս սեւ, արեւանուցն ու յոնկերը գեղեցիկ «միայն թէ իրենց կարուածքը տեղ է, որ ըստ ախա-«կան սովորութեան՝ ոտներնին ծալած նստելն առաջ «կուզայ»:

Քակտեա վայելու էր մեզ այս համառօտ կերպար-գրութիւնը շփոթացուցած՝ խօսիլ Հայոց ազգին բա-րուցը վերայ, բայց ազգի մը բարոյականութեանը վերայ դաստատան կտրելը առհասարակ մեծ է դը-ժուար գործ է: Այսպիսի գործի մը ձեռք զարնելու համար՝ հարկ է երկար ժամանակ դիտել զննել ազ-գին կենաց ամենայն մասը հանգամանքը, ծանօթա-նալ ազգային բարուց լաւ կողմերուն, և այն՝ ար-դարապէս և անաշտ կերպիւ, և ոչ հարեւանցի տեղեկութեամբ և կողմնաւոր հայեցումով: Այս հա-մառօտ յօդուածիս մեջ զայս ևս կարող եմ ըսել թէ Հայք շատ լաւ տնտեսներ են. նոցա մեջ բնակեցան և ազգակցական կապը առտուէր հաստատ կպահ-պանուի ու կմնայ քան թէ ուրիշ ազգաց մեջ. հա-ւասարիմ որդիք են իրենց մայր եկեղեցւոյն՝ որ է Լուսաւորջական բնուածքը. հաւասարիմ են նաեւ այն տեղերուս՝ որոց հովանաւորութեան ներքոյ կը-գտնուին:

Ճամարիս է որ բազմադարեան ստեղծութեան լուծը Հայոց բնութեանը վերայ քանի մը արտատու նշան-ներ բողբ է, ինչպէս որ կտեսնեմք նոյնը նաեւ այլ ամենայն նուազեալ ազգաց վերայ. բայց միթէ այդ բանը իրաւունք կուտայ լուսաւորեալ մարդոց բամ-բասելու բոլոր Հայոց ազգը, ինչպէս որ քանի մը հեղինակները ըրած են: Փոխանակ այնպէս բամբաս-ելու՝ պէտք է որ ուսման ու գիտութեան յարգը և համբանները ցուցնեն իբրեւ միջոց կամ գործիք փա-րատելու այն պակասութիւնները՝ որ պատմութեան արեւելի անցներէն առաջ եկած են. մանաւանդ որ Հայոց ազգը, ինչպէս հին ժամանակ՝ նոյնպէս և այժմ, եռանդուն ուսումնասիրութեամբ միշտ ա-նուանի եղած է:

Ի տես բնագրէն Պ. ՔԱՐԱՌԻՍԻՎԻ բարգմանեաց Բ. ԱԹԱՄԱՆԵԱՆ:

ՍԵՒԱՍԹՈՓՈՒԼԻ ՆԱԽԱՀԱՆԳՍՏԻՆ ՄԷՉ ԸՆԿՂՄԱԾ ՆԱԽԵՐՐ.

Իրիմու վերջին պատերազմին ցաւալի հե-տեւանքները մէկ տեղ մի ալ այնպէս յայտնի չեն երեւնար՝ ինչպէս Սեւասթոփոլ քաղաքին վրայ և անոր քովերը: Իրաւ է որ շատ շէն-քեր նորոգուելու վրայ են, և արդէն 12,000

բնակիչ կհամարուի քաղաքին մեջ, բայց բնա-կանաբար փափաքելի է որ աւելի շուտով կենդանանայ և առաջին պայծառութեանը գոնէ ըստ մասին հասնի այն հոյակապ՝ բայց դժբաղդ և կիսամեռ քաղաքը:

Երկու տարիէ ի վեր Պարոն Կանէն անու-
նով ազնուաբարոյ եւ ճարտար ամերիկացին
իւր վերայ առած է ծովուն տակէն հանել
Սեւասթոփոլի նաւահանգստին բերանը ըն-

կրղմած նաւերը, որ եօթանասունէն աւելի
են: Այս գործողութեան համար կրանեցրնէ
Ջրասուզակ մեխնայ ըսուած գործիքը, որոյ
պատկերը հոս կրղենք:

Ականատես անձինք կվկայեն որ այն նա-
ւերուն ծովէն դուրս հանուիր զարմանալի
ճարտարութեամբ կկատարուի, եւ մինչեւ
ցայժմ 56 նաւ հանուեր է, թէպէտ եւ խիստ
մեծ նաւերէն մէկն ալ ամբողջ դուրս հանել
դեռ կարելի չէ եղած. վասն զի վեր հանելու
համար պէտք է ահագին հաստութիւն ունեցող
շղթաներով անոնց գրեթէ ամէն կողմէն կապ-
կրպել ու Տօք ըսուած քառակուսի փայտաշէն
մեքենաներուն վրայ դրուած պտուռակներն
ու ճախարակները զարձրներով վեր քաշել:
Բայց որովհետեւ այնքան ծանրութիւնը, մա-

նաւակ նաւուն ջրին երեսը ելլելու մօտեցած
ժամանակը, սաստիկ դժուարութիւն կուտայ
հաւասարակշռութիւնը լաւ պահելու, ուստի
նաւը դեռ ջրին երեսը չեղած՝ կկտրտի ու
նորէն կրնկզմի: Այս պատճառաւ, թէպէտ
մանր նաւերէն մէկ քանին կրցեր են գրեթէ
ամբողջ հանել դուրս, բայց մեծերը հարկ ե-
ղեր է քանի որ ծովուն տակն են՝ կտրտել
վառօղով, որպէս զի թեթեւ կտորները ծովուն
երեսն ելլեն դիւրաւ, իսկ ծանրները լուրջօր-
կներ կիջնան կկապեն ու վեր կքաշեն:

Այս գործողութեան վրայ աշխատող լու-

զորդները ամէն ազգէ ալ կիլին, եւ չափաւոր վարձով մը յանձն կառնուն հազնիլ լուղորդի հազուաւոր (ուսկից ներս ամենեւին ջուր չըմաներ) եւ կիջնան ծովուն տակը. բայց ամենէն աւելի ճարտար ճանչցուեր են այս արհեստիս մէջ հոյները: Սոցա մէջ մարդիկ կան որ նաեւ առանց այն հազուաւոր հազնելու սիրտ կրնեն իջնելու ծովուն անդնդախոր յատակը. գրեթէ կէս ժամի չափ այն տեղ գտնուած այլ եւ այլ բաները կկապեն վար երկնցած շղթային ծայրն ու իրենք վեր կելլեն քաջութեամբ: Միայն թէ լուղորդի հազուաւոր հազնողներուն մէջ ալ եղեր են ոմանք որ

յայտնի կամ անյայտ վտանգներու պատահելով ծովուն տակը, չեն կրցեր շունչ առնուլ խողովակներէն ու խզուեր են:

Սեւասթոփոլի ազբատները բաւական օգուտ կտեսնեն ամէն օր այն վայտի ու տախտակի կտորներէն եւ ուրիշ մանր նիւթերէ որ ծովուն տակը կտարտուած նաւերէն կրփրթին ու ջրին երեսը ելած՝ ալիքներուն ուժովը ծովեզերքը կզարնուին:

Ջրասուզակ մեքենային վրայ աւելի տեղեկութիւն ուզողը կարող է կարգաւ Բազմալիպին 9 հատորին մէջ:

ՄԱՍԵԱԿԱՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ՀՆԿԿԱՍՏԱՆԻ ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՂԱԲԱՅ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԲՆԱԿՉԱՅ ՎՐԱՅ.

Պոմպայ քաղաքին բնակիչներն ըստ մեծի մասին տեղաբնակ պաշտօններու մէջ կճառայէն, ոմանք ալ մեծ վաճառականութիւն կրնեն: Մեջերնին անուանի է Պարոն Յարութիւն Յորդանանեան՝ որ տեղաբնակ գործոց մէջ պաշտօն ունի: Պոմպայեցիք Սուրբ Պետրոս անունով էկեղեցի մը ունին եւ մէկ քահանայ, իսկ ուսումնարան՝ ոչ:

Սուրբը վարսուն սարի առաջ մեծ ու անուանի քաղաք էր, եւ մէջը երեսունի շափ երեւելի Հայ վաճառականներ կային. նիսա անոնցմէ երկու տնօր միայն մնացեր է, եւ այն աղբաս ու օրական ապրուստի կայրօ: Մէկ էկեղեցի կայ եւ մէկ քահանայ մը՝ որ տեղաբնակ ամսէ ամիս 57 ռուբլի (գրեթէ 145 Ֆրանկ) բուակ կրնգումի:

Մարտի մէջ ասեմով մեծամեծ վաճառականներ ու հարուս տնօրներ շատ կային. իսկ նիսակուան Հայերը սակաւաւոր են, եւ էկեղեցոյ զանձանակին ապրող աղբասները շատ. բայց դեռ կան տեղաբնակ գործոց մէջ պաշտօն ունեցողներ, եւս եւ վաճառականութեան պարապող անձինք: Մէկ էկեղեցի մը ունին, մէկ քահանայ, եւ փոքրիկ դպրոց մը:

Կալիպարայի մէջ երեք մեծ անուանի Հայ վաճառատններ կան. այսինքն ա, Բնկերութիւն Աբգարեանց, ք, Բնկերութիւն Սարգսի Յովնանեանց, որ կրսուի Յովնան Էդարճ. գ, Բնկերութիւն Քերզայ Փանոսի Բարադանեանց: Ասոնցմէ զատ ուրիշ երեւելի վաճառականներ կրցնուին: Տեղաբնակ գործոց մէջ օրենսգիտութեան պաշտօնի ծառայողներ ու քանի մը վաստաբաններ ալ կան, որոնց մէջ անուանի է Պարոն Պետր-Պալ կամ Պողոս Պետրոսեան օրենսգէտը: Հռչակաւոր է նաեւ Պարոն Սարգիս Շիւխտեան բազմամտօս բժիշկը: — Կալիպարայի ազգային մէկ

էկեղեցի մը ունին՝ Նազարէր անունով, եւ երեք քահանայ: Ազգիս մէջ ծանօթ է ընդհանրապէս նաեւ Մարդասիրական ձեւարան ըստ ուսումնարանը, որ 1824-ին բացուած է. սասոր մէջ երեսուն սարիք ի վիս հայկաբանութեան վարժարան է Պարոն Յովնանեան Ավդալեանց՝ բազմադիւն եւ ազգասէր անձը, որ միանգամայն վերատուած է ձեւարանին. աշակերտաց թիւը յիսունի շափ է, եւ ուսումնին են հայերէն, անգղիարէն, ճիւղիերէն, եւս եւ լատիներէն: — Կալիպարայի Հայոց մէջ մեծ անուն ունի հարստութեամբ ու բարեպաշտութեամբ նաեւ Ազա Յովնանեան Էլիպալեանց:

Պալլա կամ Տալա քաղաքին բնակիչները կալուածի տէր են. Սուրբ Յարութիւն անունով էկեղեցի եւ մէկ քահանայ մը ունին:

Սեյիսպարայի մէջ երկու Էդարճ՝ Պարոն Մնացական Վարդանի որդիք՝ գործարաններ ունին լեզուկի ու մետաքսի:

Սիւնկափորի բնակիչները վաճառականք են. ոմանք ալ վաճառականի գործակաւոր. մէկ էկեղեցի ու քահանայ ունին:

Փիւնակի բնակիչներն ալ նոյնպէս:

Պարսիս Հոլանտացոց տեղաբնակ ձեռք է, եւ բնակիչները վաճառականք: Անուանիներն են Պարոն Նիլազար Գ. Գասպարեան, կամ Գասպար եւ ընկերք. Պ. Յովնան Յարութիւնեան, Տեր Յովնան Պաշեկց. Պ. Իրիգոր Նախապետեան, եւ ուր պատուաւոր անձինք: — Հոս կրքնակէին իրենց բարեպաշտութեամբ, ազգասիրութեամբ ու բարեարարութեամբ մեծ անուն հասած երկու տղերք, Տիկին Մարիամ Յակոբ Յարութիւնեան եւ օրիորդ բազունի Մանուկեան. ասոնցմէ երկրորդը վախճանած է 1856-ին: — Պա-

բախոյ Հայկազանց ազգասիրական եռանդը մեծ է, ինչպէս որ յայտնի է թէ Աղաւնոյս մէջ ուրիշ ասէն հրատարակուած թղթերէն, և էր Քաղեոս սրբազան Առաջնորդին վկայութենէն: Վայելուէ էկեղեցի մը շինած էին արդէն 1855-ին, 1856-ին դպրատուն մըն ալ շինեցին, և ասոնց ծախքերուն մեծ մասը հոգացին վերոյիշեալ երկու բարեպաշտ անձինքը:

Սուրապայսա հաղաքին բնակիչներն են վանաւականներ ու կալուածի տէրեր: Մէջերին անուանիներն են Պ. Ղազար Յովհաննէան և Պ. Մանուկ Յորդանանէան՝ ազնիւ և ազգասէր անձը:

Ջպարայի կամ Ճախարայի բնակիչներն են Էրեք եղբարք՝ որդիք Սուքիասայ. ասոնց մէջ անուանի է Աղա Մարգար, որ մեծամեծ կալուածներու տէր է:

Ճաւա կղզոյն ուրիշ հաղաքաց հայ բնակիչներէն ոմանք կալուածի տէր են և ոմանք կալուածներու վերակացու. ասոնք դեռ ոչ էկեղեցի ունին, ոչ ֆահանայ և ոչ դպրատուն:

ՀԱՅԲ ԲՆԱԿԵԱՎՔ Ի ՀՆԳԿԱՍՏԱՆ.

	Տունք.	Արք.	Կանոյք.
Կաղիարս, մայրաքաղաք.....	113	402	277
Չանակար, քաղաք Գաղղիացոց (յոր անկանին փոխառուայքն ի քաղաքաց Անգղիացոց).....	1	4	2
Չիչրս.....	6	6	6
Սեչքարաջ կամ Սեչխուսպաս.....	5	14	9
Դաքս կամ Տաքքա.....	24	55	39
Մադրաս կամ Մատրաս.....	20	51	45
Բուժրայի կամ Գոնգայ.....	17	24	23
Սիւնկափար.....	8	29	26
Բրաւիս կամ Գարաւիս, մայրաքաղաք տերութեան Հոյանացոց ի Հնդկիս.....	7	49	20
Սուրբայիս կամ Սուրապայս.....	5	11	11
Չրիթոն.....	4	6	10
Քգայ.....			
Բանեմուս.....	2	13	6
Ջպարս կամ Ճախարս.....			
Ընդ ամենայն.....	212	634	476

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՒԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՅԻՅ 1859 ՏԱՐԻՈՅ

(Շարայարարիւն և վերջ.)

Իտալական պատերազմը՝ որ այնչափ փառասորութեամբ սկսեր էր, անակնկալ կերպով մը վերջացաւ՝ առանց Իտալիոյ ազատութեան խնդիրը որոշելու. զինուոց պատերազմը դադարեցաւ, զէր առ ժամանակ մի, բայց բանազնացութեանց կռիւր երկարելու վրայ է:

Երկու դաշնակից տերութիւնները, այսինքն Գաղղիացիք և Սարաւենիացիք, յաղթութենէ յաղթութիւն քակով՝ Մոնթեպելլոյ, Փալեսթրո, Մարինեան, Մաներա ու Սուլֆերինոյ բնակած տեղերուն անունները անմահացուցին պատմութեան մէջ, մանաւանդ Մաներա ու Սուլֆերինոյ: Առաջինին քովը՝ միայն Աստրիացոց կողմէն 15 հազարի ջափ մարդ բնկաւ, 30 հազար վիրաւորուեցաւ, 7 հազար ալ զերթի բռնուեցաւ: Գաղղիացոց Մաք-Մանոն զօրապետը ասոր համար բռնուեցաւ. Մարաշաս Գաղղիոյ և Կոնս Մաներայի: Այն պատերազմէն վերջը Աստրիացիք ելան Միլանէն, և Նափոլէոն Կայսրն ու Վիկտոր Էմանուէլը բազաւորը յունիսի 8-ին մասն այն նոյակապ քաղաքը: — Սուլֆերինոյի ճակատամարտը ասելի ալ ստակալի էր. 16 ժամ քշեց՝ սաստիկ փոթորիկի ժամանակ: Աստրիացիք 270 հազար հոգի էին. ասոնցմէ 70 հազար մարդ կորսուեցաւ, որը մեռած, որը վիրաւորած, որն ալ անյայտ եղած: Գաղղիացիք 750 միայն սպայ կորսնցուցին, Սարաւենիացիք զրեթէ 6 հազար հոգի: Աստրիոյ կայսրը պատերազմին տեղէն ետ դարձած ժամանակը լացաւ, և Նափոլէոն կարող էր այնուհետեւ մինչեւ Վենետիկ երթալ մտնել: — Բայց մինչդեռ Գաղղիացիք ցամաքէն առաջ կերբային ղեկ ի Միւնիոյ գետը, և ծովէն Վենետիկը առնելու կրպակուային, յուլիսի 8-ին երկու կայսրք զինուորապետ և սպա նաշտութիւն ըրին Վիլլաֆրանքա քաղաքին մէջ: Այն նաշտութեամբ Լոմպարտիան մնաց Սարաւենիոյ քաղաքին, Վենետիկոյ գաւառը դարձեալ Աստրիոյ, և Իտալիոյ միւս տերութիւնները դաշնակցութիւն մը պիտի ձեւանան՝ Իերմանական դաշնակցութեան նման:

Այս նաշտութեան վրայ նարկաւ Իտալացիք զո՞չ չեղան, ու թոյր եւրոպա զարմացաւ. վասն զի Իտալական պատերազմը իւր նպատակին չհասածի պէս էր:

Բազմը իւր նպատակին չհասածի պէս էր: Բաւուր կոմսը նրաժարեցաւ ոտտիկանութենէն. Քոստանա, Մոտենա, և Փարմա յայտարարութիւն ըրին որ այսուհետեւ իրենց դաքսերը չեն բնդունիր, և Ռոմանիա նահանգը ինքզինքը ազատ նրաւարակեց պապին իշխանութենէն, և սորա ամեն ալ ուզեցին որ Սարաւենիոյ քաղաքին նպատակ ձանջուին: Քաղաքը յայտնեց անոնց պատգամաւորներուն թէ այս բանիս նամար պետք է միւս զլխաւոր տերութեանց հաւանութիւն ընդունի. վասն զի գիտէր որ Աստրիան ասոր նակաւակ է, և Նափոլէոն Աստրիոյ իրաւունք կուզէր տալ: Միանգամայն ինքը Վիլլաֆրանքայի դաշնադրութեանը ձեռք դրած չլինելով՝ ուզեց որ եւրոպական տերութեանց ժողովով մը որոշուին այս խնդիրները: Աստրիան չէր կամենար որ ժողով լինի, իսկ Նափոլէոն Աստրիոյ կամացը դէմ գործ չատեսնելու մտքով հաւանեցաւ որ այն պատերազմին մէջ զանուոյ տերութիւնները միայն ղեկավանածողով մը ընեն Չախիերիի Յուրիք քաղաքին մէջ. բայց այն ղեկավանածողովն ալ Վիլլաֆրանքայի դաշինքը հաստատեց, և բուն խնդիրը մնաց եւրոպական ընդհանուր ղեկավանածողովի՝ որ պիտի լինի (կրտին) յունուար ամսոյն մէջ: Այն ժողովոյն մեծ Անգղիան Վիլլաֆրանքայի դաշնադրութեան դէմ պիտի կենայ կրտն, և Իտալիոյ ինքնազուրկ ազատութիւնը պիտի ուզէ, այնպէս որ Իտալիոյ քերականոյն նրախապին կողմը զօրաւոր և անկախ քաղաքութիւն մը հաստատուի, և պապին տերութեանը մէջ արմատական քարեկարգութիւններ լինին, այսինքն պապին ձեռքէն ժամանակաւոր իշխանութիւնն առնուի: Այս խորհրդին նակաւակ կցուցնեն իրենք զիրենք Աստրիան ու Գաղղիան. բայց անանք թէ ղեկավանածողովոյն մէջ ինչ պիտի որոշուի, թեպէտ և ղեկավանածողովին բացառիւն անգամ այս օրերս տարակուսանքի տակ ձգուեցաւ:

Բայց նարջերոզներ կան թէ ղեկավանածողովը պիտի կարողանայ արդեօք իտալական խնդիրը լուծել: Ճարտ կրտն թէ ոչ, և Անգղիոյ օրագիրները յայտնուպէս խորհուրդ կուտան Իտալացոց որ ղեկավանածողովին վրայ ամենեւին յոյս

չունենան, այլ իրենց գեներով միայն որոշեն իրենց խնդիրը :

— Տաճկաստանի մէջ յայտնուած դաւակցութեանը վրայ եւրոպական քաղաքները շատ բաներ խօսեցան, բայց Օսմանեան տերութեան պաշտօնական քննութիւններէն եւ ըրած յայտարարութիւններէն տեսնուեցաւ որ այն դաւակցութեան նշանակութիւնը այնչափ մեծ բան չէ եղեր: Քաղաքները ներողամտութեամբ վարուեցաւ նոյն իսկ դաւաճանից գլխաւորներուն հետ, որ չորս հոգի էին, եւ գլխաւարտութեան պատիժէն արձրկեց զանոնք: Սեպտեմբերի 17 (5) օրը որոշած են եղեր դաւակցներն որ ոտք ելլեն, բայց անկեց երեք օր առաջ տերութիւնն իմացաւ, ու արիւնճեղութեան վտանգէն ազատեց մայրաքաղաքն ու դրսի երկիրները:

— Սպանիոյ տերութիւնը պատերազմ հրատարակեց Մարոքի տերութեան դէմ (որ տաճկերէն Մերաքէշ կըսուի), այս պատճառաւ որ Մարոքները հատուած հատուած կը արձրկէին շատ անգամ Տեւրա քաղաքին քովն ու ոչ

սակաւ առազակութիւններ կընէին: — Յեպետ եւ այս պատերազմը մեծ ազդեցութիւն մը պիտի չունենար եւրոպայի քաղաքական վիճակին վրայ, բայց որովհետեւ Գաղղիան Սպանիոյ կուսակցութիւն կընէ, եւ Անգղիան Մարոքի, այս պատերազմն ալ արժանի կերեւնայ մեծ մտադրութեան քաղաքագիտաց:

— Ամենէն աւելի նշանաւոր եւ զարմանալի, միանգամայն եւ անաւոր անտարան մի է 1859 տարւոյն վերջերն եղած զրբէ համաշխարհական պատրաստութիւնը անգին պատերազմի: Անգղիան այնպիսի մեծամեծ սպառազինութիւններ կընէ որ ուրիշ ատեն եւ ոչ լուծած են. նոյնպէս զէնք եւ զօրք պատրաստելու հետ են Գաղղիա, Աստորիա, Բրուսիա եւ Գերմանական դաշնակցութիւնը: Երէ Փարիզու դեպքանժողովը բացուի, եւ աշխարհիս խաղաղութիւնը հաստատէ, աստուածային նախախնամութեան մեծամեծ պարգևներէն մէկը համարելի է առ ազգս մարդկան:

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Լ Ո Ւ Ր Ք.

Անցեալ 1859 տարին Ռուսաց ազգին ներքին զարգացան պատմութեանը մէջ՝ Խրիմու պատերազմին 1856, 57 եւ 58 տարիներուն պէս նշանաւոր է: Կառավարութեան մէջ շատ կարեւոր օրենսդրութիւններ եւ ընկերակ'ան կենաց մէջ շատ լաւութիւններ, կամ սկսան անցեալ տարի կամ առաջ տարուեցան: Մենք այս տեղ այն անցքերը միայն յիշեմք, որք կամ ընդհանուր նշանակութիւն մի ունին, կամ Ռուսաստանի աւելի հարաւային գաւառներուն կ'վերաբերին:

— Բովանդակ Ռուսաստանի գլխաւոր գործը՝ եւ այժմեան Կայսեր բազաւորութեան մեծ վատրքը, այսինքն 20 միլիոն ստրկաց ազատաշնորհութիւնը՝ գլուխ ելլելու վրայ է: Ազնուականաց նահանգական ժողովներէն մէկ քանին, որ Կայսերական հրամանաւ ստրկաց վիճակը լաւցընելու խընդրոյն վրայ պիտի խորհին, իրենց աշխատութիւնները վերջացուցին, եւ այս գործին համար սահմանուած գլխաւոր ժողովոյն առաջարկեցին. այն ժողովոյն հետ երկու վերագնական ատեններ հաստատուած են որ նահանգական առաջարկութիւնները քննեն, եւ ստրկաց ազատութեանը համար ընդհանուր սահմանադրութիւն մը յօրինեն:

Տիրաւի նշանաւոր գործ. վասն զի մինչդեռ Ռուսաց տերութեան մէջ այս երեսնի փոփոխութիւնը կ'լինէր, ստորին դասու ժողովրդեան մէջ արբեցութեան ակտոր պակասի սկսաւ, եւ ուրախալին այն է որ այս արբեցութեան բուսմանը ժողովրդեան յօժարութեամբը առաջ կ'երբայ, եւ ոչ ուրիշ որ եւ իցի ստրկացուցիչ պատճառով: Սոցա սկիզբը Լեճաստանի Գովնոյ նահանգին մէջ եղաւ, ուր *ժուժկալութեան եղբայրութիւն* անունով ընկերակցութիւն մը հաստատուեցաւ՝ սուրբ Աստուածածնայ պաշտպանութեանը նուիրուած: Նոյն կարգազրութիւնը Վիլնայի նահանգին մէջ տարածուեցաւ, յետոյ նաեւ Ռուսաստանի զանազան մասերը, այնպէս որ այժմ ժուժկալութեան ընկերութիւնները օրէ օր շատնալու վրայ են: Գիւղականները ամէն տեղ ինքնակամ կ'ժողովին, խօսք կը դնեն զինի շինելու, եւ ով որ խօսքին վրայ չըկնայ՝ տուգանքի տակ կ'իյնայ:

— Տերութիւնը կ'որդորէ ամենայն քաղաքաց բնակիչներն որ օրիորդաց համար դպրոցներ բանան. եւ արդէն շատ գաւառական եւ նահանգական քաղաքներու մէջ օրիորդաց վարժարաններ հաստատուած են, կամ հասարակութեան ծախքովը հաստատուելու վրայ են:

— Տարւոյս օրենսդրական եւ կառավարական կարգադրութեանը մէջ գլխաւորները սոքա են.

Խրիմու աղի առուտուրը ծաղկեցընելու համար՝ կառավարութիւնը մասնաւոր անձանց բոլի կուտայ Խրիմու մէջ եղած արքունական լեճերէն աղ հանել, միայն այս պայմանով որ աղը Խրիմնէ դուրս հանելու ժամանակ՝ փոտեն 1 քովիկ արծար տերութեան վճարեն:

Կերքի քաղաքապետը՝ այս կարգադրութեամբ տեղւոյն աղի առուտուրը ծաղկեցընելու մտքով, Ռուսաց հիւպատոսներէն խնդրեց որ տեղեկութիւն տան իրեն թէ Տրապիզոն, Սինոպ եւ Փոքր Ասիոյ ուրիշ ծովագերեայ տեղերը, որ Խրիմու մօտիկ են, որքա՞նի աղ կ'ծախուի, եւ որ տեղէն կառնուի: Նոցա տուած պատասխանէն կերեւի որ Խրիմու աղը շատ կ'ծախուի Տաճկաստանի մէջ, ուր այժմ աղին մեծ մասը Յունաստանէն եւ Իտալիայէն կ'երբայ. վասն զի յայտնի է որ հին ժամանակը եւս այն տեղերը, որպէս եւ բոլոր հարաւային Ռուսաստան, Խրիմնէ կ'երբայ աղը:

— Երկաթէ ճանապարհներուն համար եղած գլխաւոր օրենսդրութիւնները յառաջագոյն քննելու համար առանձին ժողով հաստատուեցաւ: Այս ժողովոյն նախագահը հաստատողը Կայսրն է. իսկ ժողովականներուն կարգն են Արքունի Հասից Ռատիկանը եւ ճանապարհաց գլխաւոր Հրամանատարը. միւս անդամները Կայսրը կ'որոշէ:

— Ամուր գետին քովի երկիրը 1858 թուին Ռուսաստանի հետ միացաւ՝ Չինաց հետ եղած դաշնադրութեան ուժով. իսկ անցեալ տարի բոլորովին Ռուսաց իշխանութեան տակը մտաւ, եւ Կայսերական հրամանագրին համեմատ՝ առանձին Կառավարութիւն հաստատուեցաւ այն տեղը, որով եւ Արեւելեան ծովուն նաւագնացութեան եւ վաճառականութեանը ընդարձակ ճանապարհ բացուեցաւ:

— Փերրուրկի գլխաւոր մանկավարժոցը (1) փակուեցաւ, ուր ուսուցիչներ եւ վարժապետներ կ'պատրաստուէին. անոր տեղը համալսարաններուն մէջ մանկավարժութեան արուեստին վրայ դասատուութիւն ընելու համար առանձին դասը հաստատուեցան, ուր իրենց ուսումն աւարտող երիտասարդները կ'երբան մանկավարժութիւն սովորելու:

(1) Ռուսերէն педагогический институтъ.

առ Ռուսաց տերութիւնն: Կովկասու վրայն Շամիլի զօրութիւնը վերցուածի պէս էր. անոր իշխանութեան տակն եղած ազգերը անդալար Ռուսաց կողմը կանցնին: Շամիլ տեղացի բնակիչներէն ու Ռուսաց զօրքերէն ներք մտնելով՝ փախաւ զնաց ապահինեցաւ լեռներուն կիրճերը: Պարեաբինաքի իշխանը օգոստոսի 22-ին նեազրով վեճափառ Կայսեր այսպէս յայտնեց. « Երջանկութիւն կ'նամարիմ ինձի Ձեր վեճափառութեան անուան տարեկարձը շնորհաւորել: — Կասպից ծովն մինչեւ Վրաստանի զինուորական բաժնի մտնապարհին մէջ եղող ազգերը Ձեր ենքնակալութեանը ննազանդեցան. 48 րնդանօր, բոլոր բշնամեաց քեր երբ եւ ամբոցները մեր ձեռքն են: Այժմ Կունիպ լեռը պաշարեր են, ուր Շամիլը իր 400 միւրիտ կուսակիցներովը փակուեր է: Անկէ քիչ մը ետքը օգոստոսի 26-ին երկրորդ նեազրով կրսեր. Կունիպը առնուեցաւ, Շամիլ գերի բնկաւ ու Փերրպուրկ խրկուեցաւ: »

Երբոր լեռնային ազգերը նեա զնեոէ նուաճեցան, եւ Շամիլ յոյսը կտրեց ասելի մէկ իշխանութիւն մը ունենալէն իր լեռնային ազգաց վերայ, նարաւային Տաղստանի բնակչացը դիմեց. բայց տեսնելով որ իւր այն տեղի եղած բերդերը արդէն Ռուսաց ձեռքը անցեր են ու տեղացիներէն ընդունելութիւն մը բուծի, Ռուսաց զօրքերէն եւս կըճաւածուի, Կունիպ լեռը ապահինեցաւ, որ իւր անտիկ դիրքովը շատ նշանաւոր է: Այն տեղ երկու որդւով, ընտանեօք եւ մնացեալ Միւրիտ բուսած կուսակիցներովը փախաւ ամբացաւ. լեռան բնակիչները եւս իրեններուն նեա միացընելով՝ զուեղը 400-ի նասուց, եւ 4 րնդանօր ունէր:

Քանի մը օր Կունիպ լեռան վրայ անցունելն ետքը՝ տեսաւ որ Ռուսաց զօրքն եւ իրմէ զուլս վերուցած բնակիչներէն պաշարուեր է, մտածեց որ ազատութեան ճար մը գտնէ: Կերեւեալ քէ նասկըցեր էր որ իւր իշխանութեանը վերջը նասեր է. մտածեց որ անձնատուր ըլլալու բանագնացութիւն ընէ, եւ միջնորդ ընտրեց այս բանիս Գանիկ Պեկը եւ Ալիխան զնդապետը, որ Ռուսաց ծառայութեան մէջ էր: Բայց չորս օր անօգուտ բանագնացութեամբ անցաւ, մինչեւ Պարեաբինաքի սպարապետ իշխանը արգելեց, ու նրաձայնց զօրաց օր Կունիպ լեռն տանելու յարձըրկին:

Կովկասեան զօրաց Կունիպ լեռան առման ատենը ցուցուցած դիւցազնական քաջութեամբը փառաւորապէս պըսակուեցան անոնց վերջի ատեններս ըրած պատերազմական սխրագործութիւնները: Շամիլ գերի բռնուեցաւ, եւ Կովկասու Արեւելեան կողմն եղած յիսուն տարուան կոխը վերջացաւ:

Կովկասու Արեւելեան կողմը նուաճուելուն պէս՝ Արեւմտեան կողմի լեռնարեակ ազգերը եւս Ռուսաց տերութեան նպատակեցան: Սոքա Կովկասու ծովեզերեայ սանձանին Կուսակալ Ֆիլիպսոն զօրապետին երեսփոխաններ խրկեցին Ռուսաց Կայսեր նպատակութիւններն յայտնելու, եւ նա նաւատարմութեան երդում առաւ ամենէն առ վեճափառ ենքնակալն:

Սեպտեմբերի 26-ին Շամիլ Փերրպուրկ զնաց: Նորս համար բնակութեան տեղ որոշուած է Քալուկա քաղաքը, ուր այժմ կը բնակի: Կրսեն քէ ապրուստի համար տերութիւնը բաւական մեծ բոշակ կապեր է իրեն:

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԱՐԵԳԻՐ ԱՉԳՈՅԻՆ ԱՆՅԻՅ 1859 ՏԱՐԻՈՅ.

(Նարայարութիւն. Տես էջ 20:)

— Տերփրի Համալսարանէն երկու ուսումնասեր եւ ազնուարարոյ նայ երիտասարդներ ելան այս տարի՝ քաջութեամբ աւարտելով իրենց իրաւաբանական գիտութեան ընթացքը. մէկն է Իշխանազն Պարոն Միքայէլ Անատունին Տփլիսեցի, եւ միւսը Պարոն Գեորգ Տոտոխեան Խրիմեցի: Այս երկրորդը Մոսքուայի Լազարեան ձեմարանին աշակերտներն է:

— Օգոստոսի 15-ին Շողակաքի տօնին խորհրդաւոր օրը կատարուեցաւ ի Ս. Էջմիածին մեր վեճափառ Սրբազան Կարադիկուսին Տեառն Մատրեսի Օծման հանդէսը: Այսու առիթի Գեր. Գալիայեան Խորէն վարդապետին երգած բանաստեղծութիւնը զայ ամսոյն տնտրակին մէջ կը նրատարակենք:

— Փարիզու Հայկազեան վարժարանը փակուեցաւ սեպտեմբեր ամսոյն մէջ ի տրտմութիւն ամենայն ազգասեր սրտից: Այս գործին ստող պատճառները ամսագրոյս մէջ պիտի նրատարակուին ի դէպ ժամանակի:

— Նոր-Նախիջեանի եւ Մարիամփոյի մէջ տերութեան կողմանէ Բարեկարգարան (Փոլիցիս) դրուեցաւ՝ առանց անոնց արտօնութիւններուն զրպէլելու. եւ այս քաղաքաց վերատեսչութիւնը յանձնուեցաւ Կատարինասոյաի Կուսակալին:

— Սրբազան Կարադիկուսին անդրանիկ Կոնդակը առ ազգս Հայոց, որ ստորագրուած էր Հոկտեմբերի 6-ին, եւ տպուած ի Ս. Էջմիածին, Նախիջեանի եւ Պետարապոյի վիճակին մէջ եւս նրատարակուեցաւ տարւոյն վերջերք՝ յուրախութիւն բարեկալատ հաւատացելոց: Մեր նորրեանի Հայրապետ

տին նոգեշունը խրատները անտարակոյս պիտի իջնան ծաւալին իրբու զցող քաղցրութեան ի դալարագեղ բոյսս բանաւորս Հայաստանեայց եկեղեցոյ, եւ ընդ միոյ հարիւր պիտի պողաքերն ի փառս Աստուծոյ:

— Գեկտեմբերի 6-ին Սրբազան Կարադիկուսը ուրը եպիսկոպոս ձեռնադրեր է ի Ս. Էջմիածին, որոց ամենեցուն անուանքը դեռ յայտնի չեն մեզի:

— Թալիպեան Տպարանի Գրասենեկին մօտ բացուեցաւ Քանգարան վերձանութեան ազգային եւ օտարազգի օրագրաց եւ լրագրաց: Այն Քանգարանին Տեսուչները նրապարակալիւնց շնորհակալութիւնը կ'այտնեն Տեր-Տեառնեան Նիկողայոս ուսումնասեր Պարոնին Տփլիսեցոյ, որ Մատեաց Աղաւնոյս մէկ օրինակը ընծայեց Քանգարանին. նմանապէս Ալեանազեան Պետրոս Աղային որ Ручеи Мир (Ռուսաց Աշխարհ) ըստած օրագրին մէկ տարեկան հաւաքումը ետիրեց:

— 1859 տարւոյն նեա դազրեցաւ առ ժամանակ մի ձուքող անունով օգտակար եւ զովելի ամաստերակը՝ որ կը նրատարակուեր ի Մոսքուա: Բայց յուսանք քէ ազգային բանասերք միխրարութիւն եւ ուրախանան ուրիշ նոր ամսագրով մը որ 1860 տարւոյս նեա պիտի նրատարակուի ի Տփլիս՝ «Կուսակ Հայոց աշխարհին» անունով, ի նորակառոյց Տպարանին Գարբիլի Մեկրումեանց եւ Համբարձումի Էնփիանեանց:

Հրամայեցաք տպագրել ի Քեդոսիս, ի 16 Յունուարի 1860. Գարբիլի վ. Այլապեան:

Ի Տպարանի Թալիպեան Ուսումնարանի Հայոց:

ՅՈՒՅՄԿ ԳՐՈՅ

Ի ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԵԼՈՅ Ի ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԻՍ (*).

ՆԱԽԱԿՐԹՄԱՆՔ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՉՈՒԻ, ՅԵՑԹՆԵԱԿՍ ՔՍՈՍՍՈՒՆ.

— Հայերէն գրոց լեզուն այնպիսի ոճով մը սովորեցրել տղայոց որ առանց քերականական դժուարութիւնները կրելու՝ կարող ըլլան մէկ տարուան մէջ համարձակ հասկընալ պարզ գրաբան շարնայրուած գրքերը, եւ անսխալ թարգմանել յաշխարհաբան, եւս եւ յաշխարհաբանէ ի գրաբան, ուղղագիր ըլլալ, եւ քաջամարտ առողջանութեամբ կարդալ. այս է գրքուկիս նպատակը, որում հասնիլը շատ դիւրին ըլլալուն կվկայէ նաեւ մէկ տարուան փորձն՝ որ ըրինք Խալիպեան Ռատմնարանին մէջ: — Ա. մասին զինն է 60 քոփ., որ է ֆրանք 2:50.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՍԿԱՆ, Ի պէտս դպրոցաց, թարգմանեալ ի ռուս-բնագրէն Պէռլէի.

— Այս գրքին գլխաւոր կատարելութիւնն է պարզութիւն, եւ հարկաւոր պատմական զիտելաց ամփոփ եւ ամբողջ տեղեկութիւն. միանգամայն ակարծելի գրուածք մը եւ բնական խորհրդածութիւնք պատանեաց հասկացողութեանը համեմատ:

Առ այժմ Հին ազգաց Պատմութիւնը տպագրուած է, եւ զատ կվաճառի. զինն է 50 քոփ., որ է ֆրանք 2:

ԳՍՍԱԳԻՐՔ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՊՐՈՅՍՅ.

Հասոր Ա. ԹՈՒՄԲԱՆՈՒԹԻՒՆ համառօտ. զինն է 55 քոփ. արծ., որ է ֆրանք 1:50.

ԹՈՒՄԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՄԲԸՈՍԻՈՍ ՎԱՐԿԱՊԵՏԻ ԳՍԼՅԱՅԵԱՆ, տիպ երկրորդ, սրբագրեալ ի հեղինակէն եւ ձոխացուցեալ:

— Գաղղիոյ նոր եւ բնաիր չափագիտաց գրքերուն նայելով շարագրուած է այս պարզախօս Թուարանութիւնը, որ ազգային ուսումնարանաց համար շատ հարկաւոր ճանչցուած է եւ ի փորձոյ. զինն է 1 րուպլի արծ., որ է ֆրանք 4:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱՆՈՆՔ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՆ.

— Գինն է 25 քոփ. արծ., որ է ֆրանք 1:

ՕՐԱՅՈՅՅ 1860 Նահանջ թուականի. զինն է 55 քոփ. արծ., որ է ֆրանք 1:50.

(*) Այս գրքերը կարելի է գնել ամապրոյս գործակալներէն, եւ գլխաւորապէս Խալիպեան Ռատմնարանին Գրանանակը, որոյ գրախճառն է Պ. ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՔԻՄԵԱՆ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

1. Կրթութիւն եւ ուսումն ազգային. 2. Խորհրդաւոր պատկեր. 3. Ուղեւորիկ Նորրնտր Երբազան Կարողիկասին ազգիս Հայոց ի Կոստանդնուպոլսոյ ի Սուրբ Էջմիածին, (Շա- րաշարութիւն եւ վերջ): 4. Վիճակագրական եւ ազգագրական տեղեկութիւնք Տաճ- կաստան, Ռուսաստան եւ այլ զանազան երկիրներն բնա- կող Հայոց վերայ (Շարաշար եւ վերջ):	5. Սեւասթոփոլի նաւանագասին մեջ բնկզմած նաւերը. 6. Մասնաւոր տեղեկութիւնք Հնդկաստանի այլ եւ այլ քա- ղաքաց Հայկազուն բնակչաց վրայ. 7. Ընդհանուր տեսութիւն արտաքին քաղաքական անցիկ 1859 տարւոյ (Շար. եւ վերջ): 8. Ներքին լուրք. 9. Համառօտ տարեկիր ազգային անցիկ 1859 տարւոյ.

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

- ՅԱԺՏԷՐԻՍՆ, Պ. Ստեփան Գալստեան ձանրմեանց.
 ՅԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՍ, Պ. Գեորգ Նուսուֆեան.
 Ի ԳՐԻԳՈՐՈՒՊՈՒԹՅՈՒՆ, Տ. Կարապետ Սերճանեան.
 ՅԵԱՇ ՄՈՒՏԱԻՒՆՅՈՒՆ, Սէրտար Սողոմոն Կրանխոլեանց.
 ՅԵՐԵՒԱՆ, Պ. Նիկողայոս Բայթմազեան.
 ՅԵՆՊԱՏԱՐԻՍ, Պ. Միքայէլ Մուրատեան.
 Ի ԶՄԻՌՆԻՍ, Պ. Ղուկաս Պաղազարեան.
 Ի ԹԷՂՈՒՍԻՍ, Կրասեճեակ Խալիպեան Ուսումնարանին.
 Ի ԽԱՐԱՍՈՒ, Պ. Նահապետ Թօփճեան.
 Ի ԿԵՐՉ, Յովնանէս Մանուէլեան Մերկեանեանց.
 Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈՒԹՅՈՒՆ, Պ. Սարգիս Բ. Էլիկիզէլեանց.
 Ի ԳԶԼՍՐ, Պ. Յովսէփ Իզմիրեանց.
 Ի ՄԷՆԶՍԹՐ, Պ. Եսայի Անուխեան.
 Ի ՄՈՍԿՈՒՍ, Մսեր Մազիարոս Մսերեանց.
 Ի ՆԱԻԻՉԵՒՍՆ, Պ. Եպիփան Պոպով.
 Ի ՆԻԿՈՍԻՒՍ, Թանգարան Վերժանութեան.
 Ի ՊԱԹՍԻՒՍ եւ Ի ՃՍԻՍ, Պ. Գրիգոր Նահապետեան.
 Ի ՊՈԹՈՒՇՍՆ, Պ. Յակոբ Մանուկեան.
 Ի ՍԹԱՆԲՈՒԼ, Պ. Գեորգ Կարապետեանց.
 Ի ՍԻՄՅԵՐՈՒՄ, Պ. Գրիգոր Տեղլէթեան.
 Ի ՎԵՆԵՍ, Պ. Նիկողայոս Մարգարեան.
 Ի ՏՐԱՊԻՉՈՆ, Պ. Խաչատուր Էմաստեան:
 Ի ՏՓԻՍ, Պ. Ռոմանոս Նատիրեանց.
 Ի ՓԱՐԻՉ, Պ. ձանիկ Արամեան.
 Ի ՓԵԹՐՊՈՒՐԿ, Պ. Մովսէս Բուզադեանց.
 Ի ՔԻՇՆԵՒ, Տ. Ստեփան Ամասեանց.
 ՅՕՏԵՍՍ, Տ. Յովնանէս Թաթսիզեանց.
 ՅՐՊԱՍՏԱՐ, Պ. Պետրոս Շահինեան.

ԳԻՆՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Տարեկան գին ընկերագրութեան լոկ հայերեն մասինն՝ կոնխիկ հասուցանելի, հան-
 դերձ ծախսիմ հանապարհին, ... ռուպի արծարի 6, ու է Ժրանց 24:

Տարեկան գին լոկ ռուսերեն եւ գաղղիարեն մասինն	»	»	4,	»	»	16:
Տարեկան գին հայերեն եւ գաղղիարեն մասինն	»	»	8,	»	»	52:
Գին միոյ տեսակի	»	»	1,	»	»	4: